

El recinte oriental del castell de Bairén (Gandia)

MIQUEL SÁNCHEZ I SIGNES

Presentem ací una aproximació preliminar a les restes que romanen en peu als vessants oriental i nord-oriental de l'altell de Bairén (La Safor, Gandia), dins de la problemàtica de les estructures de poblament associades als assentaments castrals rurals valencians, els estudis dels quals s'han centrat tradicionalment en els recintes militars, i que haurà de completar-se amb la pertinent investigació arqueològica.

Paraules clau: Castell de Bairén. Arqueologia de la construcció. Poblament en altura. Tàpia. Estructures d'habitatge.

Presentamos aquí un acercamiento preliminar a los restos que se mantienen en pie en las pendientes oriental y nororiental del cerro de Bayrén (La Safor, Gandia), dentro de la problemática de las estructuras de poblamiento asociadas a los asentamientos castrales rurales valencianos, cuyos estudios se han centrado tradicionalmente en los recintos militares, y que deberá completarse con la pertinente investigación arqueológica.

Palabras clave: Castillo de Bayrén. Arqueología de la construcción. Poblamiento en altura. Tapial. Estructuras de habitación.

The eastern precinct of the Bayrén Castle (Gandia, Valencia, Spain)

In this paper you will find a preliminary approach to the remains still standing on the eastern and western slopes of the Bayrén hill (Gandia, Valencia, Spain), within the subject of the populating structures linked to the Valencian rural castle settlements whose studies have been traditionally focussed on military buildings, which will have to be completed with its relative archaeological research.

Key words: Bayrén Castle. Construction archaeology. High-level settlement. Forms and moulds for adobe or mud walls. Room structures.

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

El castell o fortalesa de Bairén,¹ també conegut com a castell de Sant Joan, es troba a la comarca de la Safor, província de València, dins del terme municipal de Gandia, a uns quatre quilòmetres al nord d'aquest nucli urbà, sobre una muntanyola de 106 metres de cota màxima sobre el nivell de la mar, que domina la planura antigament anomenada la *Vall de Bairén* o *Horta de Gandia*.² La Safor és una comarca muntanyosa situada al sud de la província de València, encaixonada entre les alineacions muntanyenques occidentals —circ de la Safor, Albureca-Cantalar, el Mondúver, la Marxuquera, la Falconera, per citar-ne algunes de les més conegudes— i la mar Mediterrània per la banda oriental (fig.1), i és una planura litoral que s'orienta de ponent vers llevant, formada pels al·luvions dels seus rius principals, en el cas de l'*Horta de Gandia* el riu de Sant Nicolau i el Serpis o riu d'Alcoi: una extensió de 70 quilòmetres quadrats que fins al segle XIII, amb la fundació de la vila de Gandia com a lloc central, sembla que controlava Bairén.

L'altell de Bairén s'ubica a l'extrem més oriental del massís del Mondúver, en una zona que permet una visió privilegiada del territori costaner gràcies a la seua posició avançada com un dels esperons muntanyencs que recorren el litoral fins a la Vall d'Alfàndec: des d'ací pot observar-se des del Montgó, a Dénia (Marina Alta) fins al cap de Cullera (Ribera Baixa), on se situa un altre dels importants castells costaners. Als seus peus trobem la marjal, zona de descàrrega d'aigües subterrànies inculta fins a la colonització feudal i que devia permetre abans d'aquesta la circulació mitjançant naus de petit calat des del camí que avui és la carretera N-332 fins almenys la *ràpita* de Bairén,³ i des d'ací fins a la mar. Quant a les vies de comunicació, per sota discorre el camí que comunicava el sud del país amb València, el qual ha restat fossilitzat en l'actual carretera N-332; aquest camí devia enllaçar amb un altre que connectaria la costa amb les actuals comarques interiors salvant el riu Vernissa i que, a grans trets, vindria a coincidir amb l'actual CV-60 o carretera d'Albaida. Bairén, doncs, es troba en un lloc "estratègic", en un punt de control visual que domina tant els enllaçaments terrestres com els marítim-fluvials (marjal i rius).

Rebut: 04-05-2010. Aceptat: 28-05-2010

Figura 1. Localització del castell de Bairén.

L'elevació natural sobre la qual s'aixeca el castell pot trobar-se en la cartografia al full 796-I escala 1:25.000, amb les coordenades UTM 744033, 3420417, fus 30N.

La vegetació que trobem al pujol de Bairén és la típica de la muntanya baixa mediterrània, la qual creix sense control als vessants oriental i nord-oriental. Aquesta oculta les restes que són objecte del nostre estudi i en dificulta la localització. Són abundants el matollar, que envaeix quasi la totalitat de la zona, i les plantes arbustives, entre les quals destaca el timó, el romer i l'espígol, acompanyades pel garrofer de moro, la malvera, el llentiscle, l'arçot i, sobretot, la figuera de pala, molt abundant; d'arbres que afecten les restes hem de destacar la carrasca, una de les quals creix a l'interior de l'ESPAI (des d'ara, amb la sigla *E*) 1011.

L'indret que ens ocupa ha tingut una intensa ocupació des de temps prehistòrics, com ho testimonien diverses troballes realitzades a la part alta de l'altell de Bairén, de manera que l'explotació ha estat des d'aleshores contínua fins a l'actualitat. Però Bairén no és un indret aïllat, sinó que aquesta fortificació rural de grandària mitjana forma part d'una densa xarxa castral dins la qual l'arqueòleg francès André Bazzana (Bazzana, 1983) identificà els castells següents: Alfàndec (a Benifairó de la Valldigna, encara que en aquest cas es tracte d'una vall diferent, també anomenada Marinyén⁴), Vilella (Almiserà), Borró (Ròtova), Palma (Alfuir), Rebollet (Font d'En Carròs), i Vilallonga (Vilallonga), als qual caldria afegir el Castellar (Oliva) i el castell dels Castelletes —Tavernes de la Valldigna, identificat de vegades com el d'Alfàndec⁵—; un total de nou castells comptant-hi Bairén.

LES FONTS DOCUMENTALS

Bairén és un *ḥiṣn* amb funcions econòmiques, polítiques i socials o jurídic-religioses, una zona de dependència, poblat per una plèiade, almenys, de vint-i-tres *qurà* inscrites al terme castral, entre elles Alcodar, Alqueria Nova, Benicanena, Benieto, Pardines, Rafelsineu, Beniarjó, Benicaicaix, Beniopa, Benipeixcar, Benirredrà, Daimús, l'Almoïna, l'Assoc, Miramar, Palmera, Piles, Çotaia, Xeresa, Xeraco i

el mateix nucli de Bairén, a les quals cal afegir-hi altres llogarets l'origen i localització dels quals ens és encara bastant desconegut (Bazzana, 1983; García, 1983; Laparra, 1992). *Ḥiṣn* té el significat literal de castell, però aquest conjunt tot plegat que hem observat, el castell més les *qurà*, rep també el nom de *ḥiṣn*: un indret castral andalusí amb funcions diverses a banda de la militar, i que centralitza un poblament rural basat en una o més *qurà* que, juntament amb altres formes d'assentaments menors, lligades físicament al castell o disperses per les terres de conreu del seu '*amal*', formen una aljama, un territori autònom almenys a les acaballes del segle XII i primeres dècades del XIII, amb organismes propis basats en l'organització familiar, clànica i tribal. No hi ha, sembla, cap dubte en el fet d'anomenar el castell de Bairén com a *ḥiṣn Bayrān*, en els dos sentits.

No obstant això, a les fonts ens apareix Bairén, a banda de com a *ḥiṣn Bayrān*, com a *qal'a Bayrān* i com a *qarya* de *Daniya*, la qual cosa ens fa pensar en l'existència d'oscil·lacions en el paper d'aquesta fortificació al llarg del temps. Per a segles anteriors al X no tenim cap notícia ara per ara sobre Bairén, sinó que aquestes comencen a aparèixer ja en època dels primers *muluk al-tawā'if*; per al segle XI disposem del *Kitāb ar-rawḍ al-mi'tār* d'al-Himyarī, qui ens informa que Bairén és un *ḥiṣn* dels *ḥuṣūn* del territori de *Balansiya* al costat d'altres d'identitat semblant, com per exemple *al-Funt*, *Unda* o *Daniya*.

Al segle XII, Abū 'Abd Allāh Yāqūt fa referència en el seu *Kitāb mu'jam al-buldan* a Bairén com una *qarya* dependent de *Daniya*; disposem també del relat del viatge protagonitzat pel poeta, escriptor i orador murcià Abū Baḥr Šafwān b. Idrīs al-Tuḡībī, realitzat a l'octubre de 1165 de Múrcia a València i de València a Múrcia, en el qual assegura haver passat la nit a *Bayrān* on havia arribat des de *Daniya*; la font més important d'aquesta centúria és, sens dubte, l'*Uns al-muḥaṣṣ wa rawḍ al-furayḥ* d'Abū 'Abdallāh Muḥammad al-Idrīsī, en la qual se situa el *ḥiṣn Bayrān* a divuit milles de Xàtiva, a dotze d'Orba, a vint-i-quatre de Dénia i a divuit de Cullera.

Al segle XIII apareixen notícies de Bairén, ara per ara, en quatre fonts documentals. Tardana és la cosmografia d'al-Dimašqī, que col·loca Bairén com a dependència de la ciutat de València cap a l'últim quart del segle XII i es basa en fonts preexistents; igualment tardana és la descripció peninsular d'al-Waṭwāt, per a qui Bairén seria abans de la conquesta un centre regional sota l'òrbita de València juntament amb una dotzena més de localitzacions. Ibn Sa'īd al-Magribī, nascut el 1214 i mort el 1286/1287, fa també una ràpida menció a Bairén al seu *al-Mugrib fī ḥulā al-Magrib*, on anomena alguns dels *ḥuṣūn* més importants, com Bocairén i Bairén, inclosos dins el districte de Dénia, a banda d'altres centres de menor grandària i importància. Però les més importants són la *Takmila fī kitāb as-Silā* i la *Hulla al-siyārā*, obres de Ibn al-Abbār, de les quals pot inferir-se, en la primera, la jerarquització dels centres urbans andalusins orientals al segle XIII, i ens dibuixa un panorama de capitals, ciutats mitjanes i aglomeracions urbanes en xicotets

nuclis amb funcions socioeconòmiques, categoria aquesta última en què trobem Bairén (Guichard, 2001); en la segona obra, Bairén apareix en un dels poemes com a *qal'a Bayrān*, i se'n destaca la seua importància militar i defensiva al segle XIII per damunt d'altres aspectes, en el moment en què la fortalesa és sotmesa pel fill del *sayyid* Abū Zayd⁶. Del segle XIV només apareix una notícia aplegada en una font àrab, la geografia d'Abū'l-Fidā', on es dona la mateixa informació proporcionada ja per Ibn Sa'id.

Encara que la documentació llatina relativa a Bairén comença amb la conquesta catalana i aragonesa, la primera referència la trobem a la crònica del segle XII *Historia Roderici*, en què fa menció a successos de finals del segle XI: Rodrigo Díaz, aleshores a València, decidí acudir a socórrer el castell de *Peña Cadiella* l'any 1097, amb l'ajuda del seu aliat Pere I d'Aragó, acció després de la qual tornà cap a València per la via costanera als peus de Bairén, en un dels voltants del qual es lliurà una batalla entre aquestes tropes cristianes i les almoràvits, a les quals ja s'havien enfrontat en el pas de Xàtiva a l'anada, que donà lloc a la batalla de Bairén (Menéndez Pidal, 1947). Fins a un segle després, amb la conquesta feudal del territori, no tornaria Bairén a aparèixer en una font cristiana: el veiem al *Llibre del Repartiment*, en les entrades, segons l'edició de Ferrando i Francés, 2155 (any 1240), 2143, 2144, 2145 (any 1242), 2161 (any 1244), 2858 i 3156 (any 1249)⁷; i apareix al *Llibre dels Fets*, on es relata la rendició de Bairén entre els paràgrafs 307 i 314⁸, en els quals es fa menció dels esdeveniments ocorreguts entre març i octubre de l'any 1239 durant l'avanç catalano-aragonès per les terres del sud del Xúquer. En aquests passatges de la crònica del rei Jaume I es fa referència tant a l'enigmàtica ràpita com a la vila, tractada com una entitat separada de la fortalesa: potser siga la primera vegada que apareix a les fonts documentals de manera explícita. Durant almenys una dècada existiria una dualitat de poblament cristià: els pobladors reals o virtuals del nucli de Bairén, i els pobladors de la vila de Gandia, la qual acabaria per concentrar el poblament del castell i dels voltants, desapareixent una quantitat encara no quantificada de *qurà* i llogarets andalusins.

Des d'aquest moment, tant el castell com la vila comencen a aparèixer en una abundant documentació. Sabem que després de la conquesta, Bairén fou ocupat per colons cristians —que hi residiren efectivament o no és una altra qüestió—, ja que se'n fa referència al document actualment perdut, datat el 1244, que parla del litigi arran de la distribució de les aigües entre els cent homes pobladors de Bairén i els de l'alqueria de Benieto (Burns, 1990; Chabás, 1887). Sembla que si s'haguera establert algú a la vila, aquesta es des poblaria bastant ràpidament, potser no del tot, a favor de la vila de Gandia, que prompte començaria a aixecar les seues muralles: castell i vila anirien entrant en decadència i passant de mans com recull la documentació existent. Bairén continuaria essent fins a finals del segle XIV un lloc bastant important, però a finals ja d'eixa centúria més pel prestigi del seu càrrec d'alcaid que pel que realment era ja,

encara que continuava representant un punt fort en el territori del qual els cristians no van voler desfer-se, a diferència d'altres assentaments castrals. Sembla que durant les revoltes d'al-Azraq i la guerra contra Castella sí que tingué un paper més destacat, encara que no sabem quin exactament —si hi havia alguna documentació en l'arxiu gandià, aquesta desaparegué a causa de l'incendi castellà a les acaballes de la guerra.

Sens dubte, però, els documents més importants els trobem a inicis del segle XIV: uns anys abans, quan el castell s'havia convertit ja en un reducte militar d'importància relativa, Jaume II, el 23 d'agost de 1293, concedí franquícies i immunitats a Bairén i els seus pobladors —parla del *raval* de Bairén, i no ja de *vila* com ho feia el seu avi—, reals o virtuals; amb aquest precedent, el 10 de febrer de l'any 1305 el rei Jaume II feia manament a Bernat de Llivia, batle general del Regne, perquè repoblàs el castell i el seu raval, després que Bertomeu Matoses, alcaid aleshores, escrigués al batle per a demanar-li permís per a destruir la fortalesa a causa de la insalubritat provocada per la proximitat de la marjal⁹ —encara que aquesta raó no és suficient, i cal inscriure aquesta acció en el context de les fundacions de Jaume II de finals del segle XIII i de la primeria del segle XIV, entre les quals destaca la de la vila d'Ifac el 1297. Bernat de Llivia, segons el manament reial, havia de dividir *patia, castris et ravalis de Bayren cum terris sitis in circuitu dicti castris*¹⁰: malgrat la sèrie de tres documents, tots datats el mateix dia, al voltant del manament sobre el raval de Bairén, no tenim la seguretat documental que es tracte del recinte oriental, encara que és la hipòtesi més lògica, així com tampoc no tenim ara per ara la seguretat de l'establiment de pobladors durant llarg temps. Paral·lelament es fa donació del que considerem que devien ser terres de marjal, part de les *sitis in circuitu dicti castris* —una altra part de les de planura al voltant de la muntanyola pel sud devien pertànyer a la propera alqueria d'Alcodar—, que en eixos moments es trobaven en ple procés d'artigament (Torró, 2006).

Des del moment de la "refundació", la documentació existent es fa ressò dels constants canvis de propietat i d'alcaidia que sofreix la vila i el mateix castell fins a la compra borgiana del 1485, així com de les ratificacions d'immunitats per als pobladors d'Alfons II i Pere II. Però sembla que, malgrat l'intent repoblador de Jaume II i els esforços dels seus successors, el poblament del castell fou un fracàs, la qual cosa no vol dir que no hi residís ningú: sembla que sí que hi hagué un petit nombre de pobladors amb una durada en el temps més o menys llarga, encara que sempre a l'ombra del caràcter militar de la fortalesa, que ja hauria perdut les altres funcions d'època andalusina. No obstant això, hem d'assenyalar dues últimes dates: la primera fa referència als moments de la guerra contra Castella (1356-1365), en concret l'any 1365 quan, encara en marxa les accions bèl·liques, alguns musulmans de les muntanyes del comtat de Dénia es traslladaren a Bairén per a refugiar-s'hi en el que s'anomena *bestida de Beyrén*, una fortificació senzilla de caràcter provisional establerta a l'ombra d'un castell im-

portant aprofitant la seua protecció, i que en el nostre cas podria ocupar l'abandonat recinte de la *madīna* andalusina (Torró, 2001), un terreny en la nostra opinió encara ocupat per alguns dels pocs pobladors de la fracassada repoblació de Jaume II —si és que tots dos ocuparen el mateix espai. La segona data que cal destacar fa referència a aquesta última hipòtesi: el 23 de juny de 1383, alguns pobladors del castell de Bairén realitzen una venda a favor del comte de Prades, de manera que sembla que encara hi restaven alguns residents o que, almenys, abandonat ja el lloc, encara hi posseïen propietats.

El poblament del castell tindria un impacte mínim, encara impossible de quantificar. Potser alguns pobladors sí que s'hi traslladaren, i que alguns d'ells abandonaren el lloc al poc temps. Tal vegada encara n'hi restaren en la dècada de 1360, i pot semblar lògica la possibilitat que en la de 1380 l'ocupació fos ja insignificant o, directament, nul·la, essent l'única relació existent entre propietats i propietaris els títols de possessió. La documentació continua parlant de Bairén fins al segle XVIII, moment en què se suprimeix el culte a Sant Joan en l'ermita de l'alcaçaba i la fortalesa resta definitivament abandonada, però tot aquest període ja escapa de l'objecte del nostre treball.

EL CASTELL DE BAIRÉN

Quant a la fortalesa, continuem creient acceptable ara per ara la divisió tradicional emprada per André Bazzana i Pierre Guichard en tots els seus estudis en parlar dels castells andalusins de l'al-Andalus oriental: alcaçaba, albacar i vila; no obstant això, hem de fer-ne algunes observacions. Bairén, fortalesa de grandària mitjana rural, disposa de totes tres:

- alcaçaba: és la part més elevada d'un castell, a la qual trobem de vegades una *saluqiya*, com a Cullera o Xivert, o el discutit *donjon* d'època feudal. En època andalusina s'hi concentraven els poders administratiu, polític i militar, depenent de la fortalesa, i potser fos el lloc on es reunia l'aljama, entesa com a consell d'organització clànica o tribal el poder del qual surt dels mateixos representants de les *qurà* que formen la comunitat. Actualment, a Bairén, d'aquest recinte quasi triangular emplaçat al bell cim de la muntanyola només en resten unes poques evidències d'estructures en peu (ermita de Sant Joan, torre quadrada, aljub i els departaments descoberts en les quatre campanyes arqueològiques dutes a terme pel Museu Arqueològic de Gandia), juntament amb la quasi totalitat del recinte de tanca, amb parapet i caminal. L'adscripció cronològica de totes aquestes restes arquitectòniques no és encara massa clara. L'abandonament definitiu de la fortalesa abans de l'era de l'artilleria fa que no apareguen elements de baluard, ja que el castell no sofrí l'adaptació a la guerra de canons, com sí que ocorregué a la vila de Gandia amb les seues muralles renaixentistes.
- albacar: tradicionalment és el lloc buit de tota construcció, llevat d'un o dos aljubs, que serveix com a refugi de

la població de les *qurà* dels voltants, i que els cristians deixen abandonat pràcticament el dia després de la conquesta. No obstant això, aquesta és una apreciació parcialment incorrecta: no es tracta de recintes buits, sinó de recintes sense excavar. El castell de Planes, d'un sol recinte identificat com a albacar, es troba farcit d'estructures sota les terres aportades pel conreu, com ocorre amb Bairén, on un ràpid reconeixement visual permet identificar murets soterrats; ningú, doncs, no pot dir que altres indrets com el castell de Vilella estiguen certament buits, sense emprendre una campanya d'excavacions prèvia. A Bairén, aquest recinte mitjà té l'accés per la banda oest —la contrària a la de l'accés a l'alcaçaba, pel llevat—, una forma més o menys triangular amb orientació oposada a la de l'alcaçaba i una superfície d'unes 2,5 hectàrees, amb una suau inclinació NO. El seu perímetre defensiu està compost per muralles de tàpia amb bestorres circulars.

- vila: és el nom que l'investigador francès André Bazzana donà al recinte de llevat del castell de Bairén, que comprén els vessants oriental i nord-oriental. És un recinte tancat per muralles, conservades en part, bastides amb la tècnica del tapial i que disposen de caminal, merlets quadrats i una torre rectangular al sud, que devia formar part d'un sistema de torres cantoneres. La superfície del recinte fa entre 6 i 10 hectàrees¹¹. Sobre aquesta part baixa del castell és sobre la que ens centrarem ara.

MODALITATS DE TÀPIA PRESENTS

Hem pogut reconèixer en les construccions del recinte oriental del castell de Bairén fins a tres tipus diferents de tàpia, o modalitats de tàpia:

- tàpia de morter i pedra: és una millora de la tàpia de morter en què s'inclou una quantitat variable de pedres de maçoneria barrejades amb el morter de calç, de forma irregular o formant filades horitzontals. Pot incloure una proporció d'àrids sempre més baixa que la proporció de pedres, o no portar-ne.
- tàpia de morter i pedra amb àrids: igual que l'anterior, inclou una quantitat variable de pedres i una proporció d'àrids —graves, còdols, arena i quasi sempre ceràmica— sempre major que la de pedres.
- tàpia mixta de pedra: tàpia en què les pedres es col·loquen en filades regulars horitzontals normalment, amb una capa de morter de calç per sobre i per sota que pot incloure àrids o ser allò més depurat possible. Perduda la cresta o lluit, es distingeix de la maçoneria per la presència d'agullers i/o marques de costelles.

A banda, trobem, de la mateixa manera, tres modalitats de fàbrica de maçoneria:

- maçoneria regular: les peces de maçoneria es col·loquen formant filades completament regulars i horitzontals.
- maçoneria semiregular: les peces de maçoneria formen filades regulars horitzontals, encara que la seua col·locació

no siga sempre del tot regular. Aquesta modalitat i l'anterior les trobem representades en els sòcols de les construccions.

- maçoneria amb motle: és un tipus de maçoneria feta amb parets d'encofrat que se subjecten des de l'exterior i sense necessitat d'agulles, la qual cosa dona a l'obra acabada un aspecte de tàpia mixta de pedra sense marques de construcció, i en què les pedres no tenen lligam entre si més enllà del morter superior i inferior de cada filada (identificada per Torró i Ivars, 1990).

Caldria encara afegir-hi la maçoneria en sec dels bancals dels segles XIX i XX que hi ha per tots els vessants de la muntanyola de Bairén.

EL RECINTE ORIENTAL DEL CASTELL DE BAIRÉN

Hem pogut comptabilitzar fins a un total de catorze estructures més o menys completes dins del recinte tancat per les muralles —algunes de les restes de les quals poden observar-se encara en peu al pendent oriental i nord-oriental del puig de Bairén—, i a les quals hem denominat *espais* i identificat amb una sèrie *currens* 1000 —des del 1001 fins al 1014. S'ha seguit un mètode de documentació de les restes molt senzill, en què la superfície d'aquestes no ha sofrit cap intervenció, consistent en la presa de fotografies frontals amb posterior correcció informàtica de les possibles aberracions geomètriques de la lent angular¹², passant tot seguit les imatges ja tractades al programa de dibuix informàtic *AutoCAD 2008* per a realitzar els alçats que al final mostrem; la informació complementària s'ha aconseguit amb dibuixos *in situ* —per a les plantes de les estructures, per exemple, i per als croquis dels paraments dels quals no ha estat possible pels impediments naturals prendre fotografies frontals fiables—, i amb la presa de mesures del gruix, llarg i alçada dels murs, així com mòduls de tapiades, distància entre agulles i diàmetres d'aquests, etc., quan ha estat possible, la qual cosa ens ha aportat una quantitat d'informació força valuosa. També s'ha decidit prendre l'orientació dels distints paraments per comprovar les seues alineacions amb el plànol general de totes les construccions. La realització d'un nou plànol del vessant oriental i nord-oriental del castell de Bairén ha requerit una costosa tasca de mesures sobre el terreny i sobre plànol amb l'ajuda del programa GIS *GvSIG*, amb el qual superposarem també un topogràfic en què s'apreciaren bé les corbes de nivell. Aquest plànol completa i corregeix en la mesura del possible aquell elaborat per André Bazzana (Bazzana, 2002; Bazzana, Créssier i Guichard, 1988). Tots els elements presents als pendents est i nord-est del pujol de Bairén han estat documentats de la manera més acurada possible i descrits amb cura; no obstant això, manca un millor i més acurat estudi que aquest previ perquè s'arribi a un coneixement exhaustiu d'aquestes construccions, que íntegre, per descomptat, unes campanyes planificades d'intervencions arqueològiques.

ESPAI 1001

Es tracta d'una estructura de planta rectangular que té 5,34 m de llarg per 2,23 m d'ample¹³. Conserva els quatre paraments, però només un d'ells complet. Del parament sud resta un llenç d'1,07 m, mesurant des de la cantonada del mur est, sobre el qual recolza. S'ha perdut la cantonada amb el mur oest, el qual devia estar recolzat contra el mur sud; del mur oest es conserven al voltant de 5 m de parament en peu. El mur nord és l'únic que es conserva íntegre, té 2,71 m, i sobre aquest recolza el mur est; aquest últim presenta un trencament a 1,33 m de la cantonada nord, de vora 1,80 m d'ample, que es podria interpretar com el lloc, força desgastat, on es devia trobar l'envà d'ingrés, hipòtesi basada en el fet que aquest és l'únic punt que permet el pas cap a l'interior gràcies a la plataforma plana de roca, d'orientació S-N, que hi trobem just davant. Des d'aquest trencament fins a la cantonada est-sud, la resta del mur fa 2,63 metres (fig. 2).

Al mur oriental (fig. 3) pot observar-se la tipologia del sòcol de maçoneria sense treballar de mòdul mitjà —d'uns 20 centímetres de llarg com a màxim—, disposades horitzontalment la seua majoria, planes i obliqües la resta que encaixen de la millor manera possible com en una fàbrica de maçoneria, i col·locades en dues filades semiregulars amb lligam de morter de calç pobre en grava —pedra picada en aquest cas d'1 centímetre de diàmetre com a màxim—, amb una primera filada disposada directament sobre el llit de roca. Sobre aquest sembla haver-hi tres tapiades en ho-

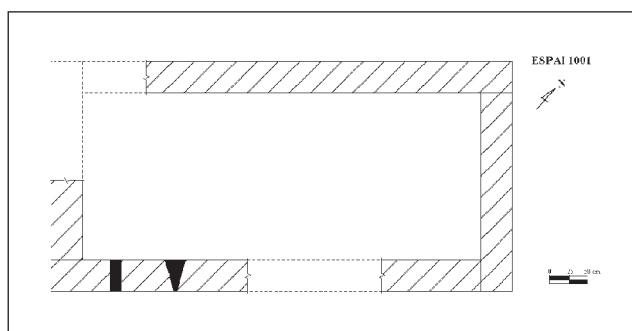

Figura 2. Planta de l'E1001.

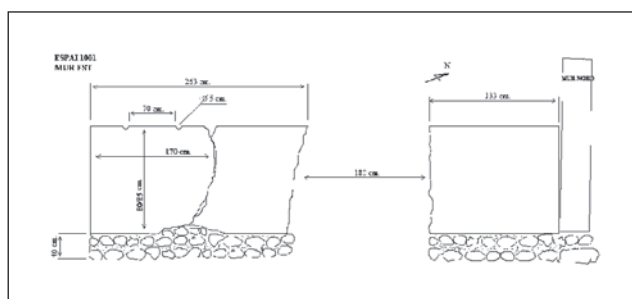

Figura 3. Croquis del mur Est de l'E1001.

ritzontal, dues a la banda sud del trencament i una altra a l'oposada: la completa sembla tenir unes mesures de 170 centímetres de llarg per 80/85 centímetres d'alçada, amb un gruix entre 42 i 43 centímetres; amb la mateixa alçada; les altres dues presenten uns llargs —incomplets— de 90 i 133 centímetres. Al damunt de la primera s'observen les marques de dos agullers, de secció semicircular per la manca de la tapiada superior amb la qual funcionaven, de 5 centímetres de diàmetre i separats entre ells 70 centímetres.

El mur sud es troba incomplet, i mostra la seua secció l'ànima de la tàpia: una fàbrica de tàpia de morter i pedra, sense poder assegurar si de filades regulars o irregular, i baixa en àrids, que comparteixen els quatre paraments de la construcció. De nou, l'ample del mur és de poc més de 42 centímetres. El mur oest és més interessant: presenta un dolent estat de conservació, però eixe fet ens permet poder observar les premsades de material de 9-10 centímetres de gruix, i un morter de calç amb àrids —graves d'uns 2 centímetres com a màxim, alguns còdols i unes poques restes ceràmiques. S'ha pogut individualitzar una tapiada incompleta de 110 centímetres de llarg per 81 d'alçada, des del sòcol de pedra. També s'han localitzat dos agullers de secció circular: un incomplet i un sencer, tots dos de 5 centímetres de diàmetre i amb una separació horitzontal entre si de 70 centímetres.

Quant al parament nord, és l'únic que es conserva complet, llevat de la seua alçada original. S'assenta sobre un sòcol de pedres que serveix com a base de regularització del pendent; des del sòcol de pedra, es conserva un mur de tàpia entre 1 metre, a la cantonada occidental, i 1,93 metres, a la cantonada oriental; hem pogut individualitzar dues tapiades, una de 174 centímetres de llarg per només 46 d'alçada, amb els seus dos agullers al fil inferior —circulars, de 5 centímetres de diàmetre, amb una separació de 80 centímetres entre aquests— i la de la cantonada oriental, de 100 centímetres de llarg per 47 d'alçada. Com en tots els casos, el gruix està entre els 42 i els 43 centímetres, amb un alt nivell de desgast de les vores superiors.

Algunes zones dels paraments conserven restes d'una capa uniforme de lluit a l'exterior, possiblement d'emblanquinat de calç, d'1 mil·límetre o menys de gruix.

ESPAI 1002

Es tracta d'una de les parts de l'estructura més complexa que trobem al vessant oriental del castell de Bairén, que està formada per aquesta unitat, a més dels E1003 i E1004. D'aquest espai es conserven parcialment tres dels quatre paraments, i és molt dolent l'estat del mur sud.

Aquesta estructura té planta rectangular, d'11,10 m de llarg per uns 3,50 d'ample. D'aquesta nau d'orientació SE-NO no se n'ha pogut localitzar l'ingrés. S'assenta sobre un fortíssim desnivell format per llit de roca, sense a penes cobertura edafològica.

Del mur sud, d'1,39 m d'alçada a la banda oest i 1,81 a l'oposada, no se'n conserva gairebé res: un fragment a la

part més alta del pendent, resultat de la trava dels murs sud i oest; s'hi observen dues modalitats constructives distintes: les tapiades corresponen a la modalitat de tàpia de morter i pedra, de filades regulars amb pedres de mòdul mitjà-menut, entre 10 i 20 centímetres de llarg, i un morter de calç amb grava; mentre que en la fàbrica o fàbriques inferiors, en què no han estat localitzats agullers, ens és impossible distingir, també per l'estat de conservació, entre tàpia mixta de pedra, maçoneria lliure regular o maçoneria amb motle, amb un morter de calç amb alta proporció d'àrids. S'hi han localitzat dos agullers circulars, un de superior i un d'inferior, corresponents tots dos a la tàpia de pedra, de 5 centímetres de diàmetre i separats per una distància vertical de 81 centímetres, així com diverses tongades de material en la mateixa fàbrica, entre 11,5 i 14,5 centímetres de gruix. La fàbrica o fàbriques inferiors semblen estar funcionant com a base de regularització del fort desnivell, i presenten un plànol superior rectilini per a bastir les tapiades superiors.

El mur nord és bastant interessant, malgrat haver perdut la meitat de la seua altura cap a la meitat nord respecte de la conservada en la septentrional. S'hi han pogut detectar fins a catorze agullers —potser en seran més si es procedeix a un desbrossament intensiu de la zona— i individualitzar dues tapiades, una de llarg desconegut i 81 centímetres d'alçada, i una altra de 147 centímetres de llarg i 73/74 d'alçada, amb un gruix de 43 centímetres. Els agullers es reparteixen en dues filades, una superior de quadrangulars amb cobriment de pedra i una inferior de circulars; el patró de separació dels agullers superiors sembla indicar l'ús de tapieres entre dos i tres agulles sempre: de la cantonada amb el mur sud al primer aguller hi ha 33 centímetres, d'aquest al segon 60 centímetres, del segon al tercer 55 centímetres, del tercer al quart 71 centímetres, del quart al cinquè 67 centímetres, del cinquè al sisè, 69 centímetres, i del sisè fins al setè, 65 centímetres; el patró de separació dels agullers inferiors és molt semblant. Presenta dues modalitats de tàpia distintes: una inferior de tàpia de morter i pedra amb àrids, i una superior de tàpia de morter i pedra, la qual en un punt deixa veure el seu interior: pedres de grandària mitjana i mitjana-menuda en filades horitzontals.

El parament nord és el que millor estat de conservació presenta. Recolza contra el mur est, i el mur oest hi recolza. Posseeix sis agullers en dues altures, i tres caixes de tàpia ben individualitzades, a més d'una filada superior de tàpia d'una altra modalitat. El mur s'orienta en la mateixa direcció que el parament sud, i s'assenta sobre un sòcol de pedra difícil de mesurar a causa de la vegetació, però de totes maneres menor que el del mur oposat a causa del menor pendent del sòl. S'alcen sobre aquesta base dues tapiades: la primera, que fa cantonada amb el mur oest i on recolza aquest, fa 149 centímetres de llarg per 76 centímetres d'alçada, amb dos agullers circulars al fil superior de 5 centímetres de diàmetre; la segona fa 107 centímetres de llarg i 80 d'alçada, a causa de la irregularitat del terreny. Els agullers presenten un patró de separació un tant irregular: des de la junta amb el mur oest hi ha 6 centímetres fins al primer agu-

ller, des d'aquest al segon 70 centímetres, del segon al tercer 62 centímetres, i del tercer al quart, que es troba contra el mur oriental amb una separació de menys d'1 centímetre, 88 centímetres. La tapiada superior mesura 245 centímetres de llarg per 77 centímetres d'alçada, i estigué bastida amb els quatre agullers descrits. A prop del fil superior presenta dos agullers circulars, de 5 centímetres també de diàmetre, amb una separació entre aquests de 73 centímetres, i els quals foren emprats per a alçar la tapiada de morter i pedra amb àrids superior o alguna tapiada reemplaçada per aquesta; té 81 centímetres d'alçada i límits laterals desconeguts amb un desgast peculiar que ha donat a les restes de la fàbrica forma de teulada a dos aiguavessos.

Poca cosa pot dir-se del mur oriental: funciona com a paret mitgera d'aquest espai amb el 1003, però es troba tan arrasat que resulta difícil distingir el seu traçat entre la intensa vegetació de dins de l'estructura. L'únic lloc en què presenta una alçada considerable és en el contacte amb el mur nord, en què té aproximadament 1,57 metres d'alçada; la resta del traçat fins al mur sud es troba al nivell de l'estrat superficial, i pràcticament només es apreciable des de l'interior de l'E1003.

ESPAI 1003

Com l'anterior, es tracta d'una nau rectangular, però amb un ample interior de 3,80 metres, separada de l'E1002 pel mur oriental d'aquest. El mur sud, de 3,80 metres de llarg, recolza, encaixat, entre el mur oriental de l'E1002 i el mur sud de l'E1004. Com en el cas anterior, s'assenta sobre un fort desnivell que salva mitjançant una gran base de regularització idèntica a la ja descrita en l'E1002, ací amb una alçada entre 50 centímetres des de la roca fins a poc més d'1 metre. L'amplària d'aquest mur, com en la resta de paraments, es troba sempre entre els 42 i els 43 centímetres.

El mur oest funciona com a paret mitgera amb l'E1002, i encara que el seu llarg es conserva complet, només s'hi observa una alçada bastant regular d'uns 84 centímetres. La part superior del mur sembla ser una tàpia de morter i pedra, amb un morter de calç amb bastant quantitat de còdols i còdols de riu, mentre que la fàbrica inferior sembla una tàpia mixta de pedra, amb un morter blanquinós amb una gran quantitat de còdols i còdols de riu —no podem assegurar, no obstant això, que es tracte d'una tàpia mixta de pedra i no d'una obra de maçoneria regular o amb motle, ja que no s'observen agullers inferiors a causa de la sedimentació. En aquest mur documentem el primer peu d'agulla en el fil entre la fàbrica inferior i la superior: una filada de pedres, algunes col·locades obliqües, que serveixen com a subjecció de les agulles. A banda, presenta un element addicional, un mur de separació interior d'àmbits que arranca a 2,50 metres del mur sud i discorre en línia recta en direcció E-O, paral·lel a l'orientació del parament meridional, amb un llarg incomplet d'1,65 metres. L'alçada conservada d'aquest mur de tàpia de morter i pedra és mínima, però es

pot veure com recolza de manera molt clara contra la fàbrica inferior del mur oest. Caldria una intervenció arqueològica per aclarir la funció d'aquest mur i conèixer si es tracta d'un cas aïllat o ens trobem davant d'estructures complexes amb divisions internes.

El mur oriental no és menys interessant: es tracta d'un parament paral·lel a l'oposat que presenta el que sembla ser un envà de pas. Aquest mur conserva una alçada d'uns 1,25 metres en tot el seu recorregut S-N, encaixonat entre els dos murs en els quals recolza: el mur sud de l'E1004, amb què trava, i el mur nord, compartit per aquest espai i el 1004; conserva una fàbrica superior de tàpia de morter i pedra amb àrids de 54 centímetres d'alçada, idèntica a la ja descrita a l'E1002. A 2,99 metres del començament oriental del mur es troba una obertura que, des del 1003, dóna accés a l'E1004, el sòl del qual se situa a 84 centímetres per sota d'aquest envà. Té 1,10 metres d'ample i 1,25 d'alçada conservada. Els agullers no s'han pogut localitzar per aquesta cara del mur.

ESPAI 1004

De nou un edifici rectangular, encara que li manca el tancament oriental. Presenta un dels alçats murals en dos dels seus paraments, sud i nord, millor conservats de tot el vessant oriental de Bairén. No obstant això, es fa ací molt difícil prendre mesures a causa de l'abrupte pendent descendent tant exterior com interior —més de dos metres de descens en menys de dos metres de distància a l'interior.

El mur sud presenta les mateixes característiques que els murs meridionals dels espais que hem descrit anteriorment, però amb la diferència que ací es conserva un alçat molt major de tàpia de morter i pedra que en els altres casos, quasi complet, uns 3,60 metres en el punt més alt i 2,27 metres en el més baix; el llarg s'ha calculat entre 2,52 i 2,60 metres, des del començament de les tapiades en la junta amb el mur sud de l'E1003 fins al trencament oriental, ja que aquest mur es troba incomplet per eixe lateral. S'han pogut individualitzar dues tapiades: la primera fa 144 centímetres de llarg per 81 centímetres d'alçada, i presenta un aguller circular de 6 centímetres de diàmetre a 74 centímetres del trencament oriental del mur, en el fil inferior; la segona tapiada té un llarg de 154 centímetres per 82/83 centímetres d'alçada. S'han comptabilitzat un total de cinc agullers que, pel descarnament del material, s'han convertit en el pitjor dels casos en forats que comprometen l'estabilitat del mur a mitjà termini: en trobem dos de secció circular, d'uns 7 centímetres de diàmetre exterior, corresponents a les tapiades superiors; altres dues al fil de les tapiades immediatament inferiors, convertits en forats de forma trapezoidal, el més gran dels quals fa 31 per 26 centímetres, mentre que l'altre fa 13 per 7 centímetres, i conserva encara una part de la seua secció circular; l'últim és el ja comentat de la tapiada inferior. Quant a patrons de separació, els dos agullers superiors estan separats entre si 70 centímetres —el primer del final del mur 75 centímetres, i el segon del començament

ment contra el mur oriental de 1002 per 43 centímetres—, els dos inferiors per 41 centímetres, mesura curta que sens dubte haurem d'explicar per l'enorme desgast dels voltants dels agullers. La sedimentació formada als peus del mur, sobretot a la banda oriental, a l'interior i a l'exterior, no ens permet comprovar la tipologia del sòcol. A banda, com en la resta de murs d'aquest conjunt d'espais, el mur sud presenta una fàbrica superior de tàpia de morter i pedra amb àrids, idèntica a les ja descrites amb anterioritat, la qual cosa sembla confirmar una contemporaneïtat d'aquestes fàbriques. L'alçada és de 76 centímetres, però malauradament no s'ha pogut individualitzar cap tapiada. I, com en la resta de casos, el gruix del mur s'ha mesurat en 43 centímetres.

Del mur oest (fig. 4) només hem pogut analitzar-ne una part, la sud, situada entre l'obertura citada en la descripció de l'E1003 i la cantonada amb el mur sud, a causa de la vegetació que cobreix tota la resta de parament, i que el fa inaccessible. Però la quantitat d'informació extreta, no obstant això, és suficient: tenim una secció de mur d'uns 3,08 metres de llarg des de l'envà fins a la cantonada amb el mur sud, en la qual s'observa un clivell —la causa del qual és que no traven els dos murs, de manera que el conjunt ha començat a cedir cap a distints punts— entre 4 i 5 centímetres d'ample, que recorre des del sòcol de pedra fins al límit superior, amb uns 2,14/2,20 metres d'alçada. S'han comptabilitzat deu agullers de secció circular disposats en tres filades distintes, corresponents a la construcció de les tres filades de tàpia que es conserven: el primer de la filada superior es troba separat del clivell 19 centímetres, i d'aquest primer aguller fins al segon hi ha 55 centímetres, del segon al tercer 61 centímetres, del tercer al quart 76 centímetres, i del quart fins a l'obertura 69 centímetres; el primer aguller de la filada immediatament inferior es troba directament contra el clivell, d'aquest al segon hi ha 77 centímetres, d'aquest al tercer 87 centímetres, del tercer al quart 58 centímetres, i del quart fins a l'obertura 49 centímetres; sobre el sòcol trobem els dos últims, el primer prop del clivell, i el segon a una distància de 70 centímetres. De la banda inferior de l'envà fins al sòcol de pedres mesurem 84 centímetres, que corresponen a l'alçada d'una tapiada de 110 centímetres de llarg. El sòcol, de 28/29 centímetres d'alçada, és una estructura de maçoneria de dues filades de pedres travades amb un

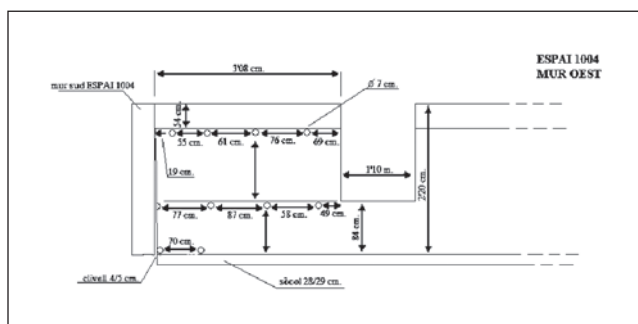

Figura 4. Croquis del mur Oest de l'E1004.

morter de calç bastant depurat, col·locades horitzontalment, sense treballar, i amb mòdul entre 10 i 20 centímetres de llarg. La filada inferior de pedres del sòcol no es troba directament sobre el terra, sinó que es disposa sobre un llit de morter de calç de 2/3 centímetres de gruix, del mateix tipus que l'emprat per al lligam de les pedres del sòcol, de manera que es regularitza un poc el terreny i es prepara una base abans d'escometre l'obra.

El parament nord només ha pogut estudiar-se per la seua cara externa, per la impossibilitat de fer-ho des de la interna. Com en els restants casos, la part superior està bastida amb tàpia de morter i pedra amb àrids. Aquest mur s'assenta en un desnivell encara més fort que el parament sud, l'extrem oriental del qual té més de 4 metres, i l'oposat uns 3 metres. És curiós observar que aquest mur és compartit pels E1003 i E1004, recolzant sobre aquest dos paraments: per la cara interna l'oriental de l'E1003, i per l'externa un mur sense context, ara per ara, al qual hem denominat *muret S-N*. La dificultat de treballar en aquest lloc és màxima, però hem pogut comptabilitzar fins a disset agullers, vuit quadrangulars corresponents a les tapiades superiors —7/8 centímetres de llarg, però amb un estat de conservació dolent—, i nou de circulars corresponents a les tapiades inferiors —5 centímetres de diàmetre—; de la mateixa manera ens ha estat possible identificar un peu d'agulla en el fil del canvi de les dues modalitat de tàpia —la de morter i pedra, i la de morter i pedra amb àrids— en què es col·loquen les agulles, quadrangulars, amb cobriment superior de pedra.

Aquest mur, encara que compartit pels E1003 i E1004, no connecta amb l'E1002, sinó que entre aquell i aquest espai existeix una obertura que no ens atreviríem a denominar envà o ingrés, però que presenta totes les característiques pròpies per poder-ho fer (fig. 5).

El que hem denominat *muret S-N* recolza contra la cara externa del mur nord, i comença a 74 centímetres de l'acabament oriental d'aquest. Té un llarg de 3,42 metres i uns 1,78 metres d'alçada en tot el seu traçat, amb un ample d'uns 43 centímetres. És un parament sense context aparent, però que representa el millor exemple de tot el recinte oriental de Bairén quant a la unió de dues modalitats de fàbrica que ja hem vist: només trobem una única filada horitzontal de tàpia, la superior, composta per dues tapiades de tàpia de morter i pedra, mentre que la fàbrica inferior és un paredat de maçoneria amb motle, amb paral·lel en el despoblament de l'Atzuvieta (Vall d'Alcalà). Les tapiades de pedra superiors tenen 77 centímetres d'alçada i un llarg de 177 centímetres i 165 centímetres —aquesta última sembla trobar-se incompleta—, amb tres agullers, dos de quadrangulars —el primer, a 95 centímetres del mur nord, té 12 centímetres de llarg, i el segon, a 72 centímetres del primer, 14 centímetres, corresponent ja a la segona tapiada— i un de circular —de 7 centímetres de diàmetre i amb una separació del segon aguller de 87 centímetres—, integrats en un peu d'agulla que recorre tot el fil inferior de les dues tapiades. La fàbrica inferior està composta per sis línies de pedres col·locades planes i algunes obliques, i sis línies de morter

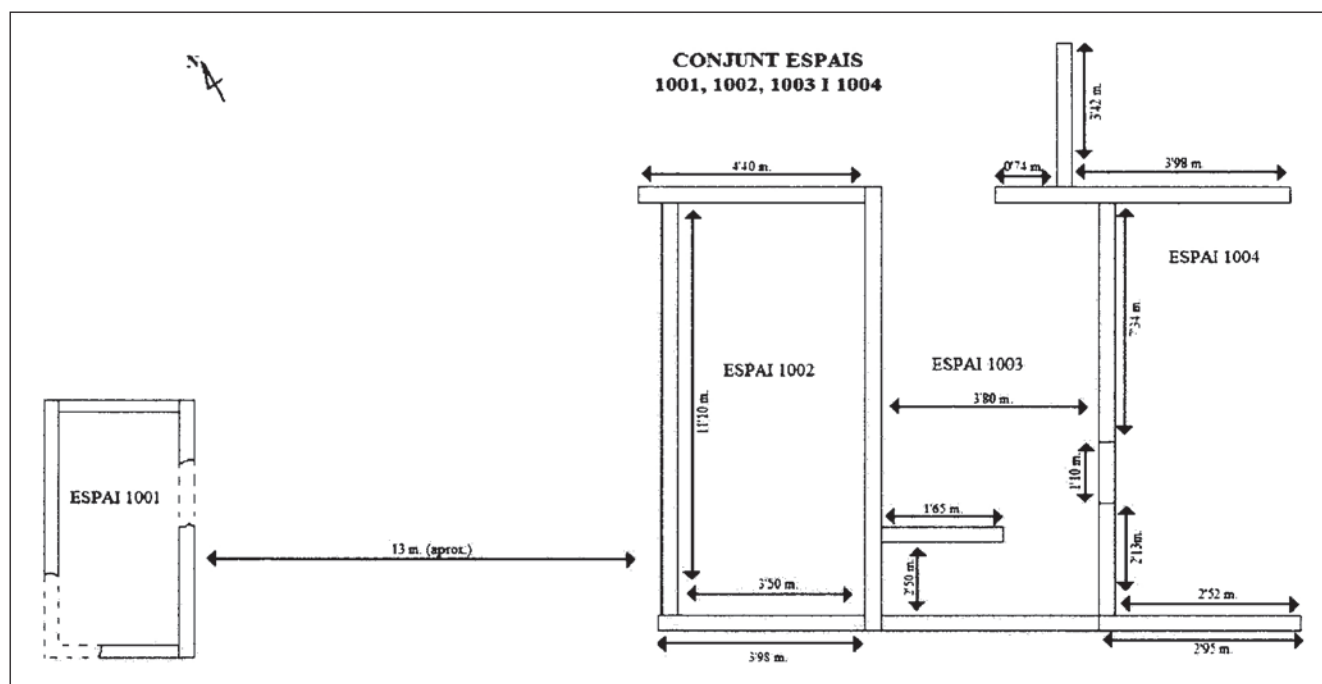

Figura 5. Conjunt dels E1001, E1002, E1003 i E1004.

de calç amb còdols i còdols de riu, que té una alçada d'1,01 metres des de la lletada de morter de calç que serveix com a regularització del terreny i base per a bastir l'obra fins al peu d'agulla. Les línies de pedra tenen una alçada entre 9 i 10 centímetres —els mòduls de les pedres són bastant regulars—, mentre que les de morter de calç tenen una alçada entre 5 i 7 centímetres.

ESPAI 1005

Una de les estructures més simples localitzades al recinte oriental de Bairén: la resta correspon a una tapiada més o menys completa i les restes d'una altra, que poden considerar-se el mur d'alguna estructura semblant a les ja vistes. Sobre el llit de roca s'ha col·locat una lletada de morter de calç bastant depurat que serveix de base per a una filada irregular de pedres de mòdul mitjà que formen un sòcol entre 18 i 20 centímetres d'alçada. El lligam consisteix en un morter de calç i graves amb poc percentatge d'aquest últim component. El mur s'orienta de sud vers nord amb un desviament de 2° O. Té un màxim de 2,31 metres de llarg, amb diverses zones afectades força a la part superior, la qual cosa dona distintes alçades, que van des dels 42 centímetres en la part més baixa, 60/65 centímetres en la central fins als 51 centímetres en l'extrem nord. La seua fàbrica és de tàpia de morter i pedra, que presenta acabaments llisos tant interior com exterior i poca quantitat de còdols o graves en el morter de calç; no obstant això, no s'han pogut localitzar els agullers.

S'ha pogut comprovar l'existència d'una terrassa de bancal que podria estar respectant l'espai interior de l'edifica-

ció, amb un ample d'uns 4 metres des de la cara interna del parament que hem descrit fins al començament del desnivell, on trobem un mur de pedra seca segurament del segle XIX o XX, quan es procedeix a l'abancament de la muntanya.

ESPAI 1006

De nou una construcció de planta rectangular (fig. 6), semblant als E1002 i E1003. Es troba parcialment enderrocada, però conserva en peu els murs est i sud, i parcialment visible el mur nord; si resta alguna cosa del mur oest, sobre el traçat aproximat del qual s'observa una filada de pedres senzilla, es troba sens dubte sota la capa de sediment que farceix l'espai nord i interior de l'estructura. No s'hi observa cap evidència d'ingrés.

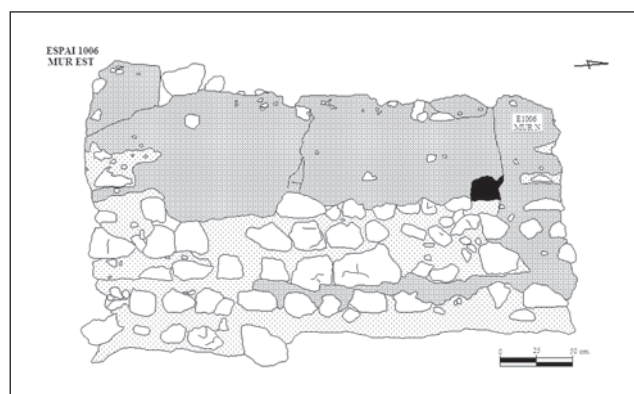

Figura 6. E1006, mur Est.

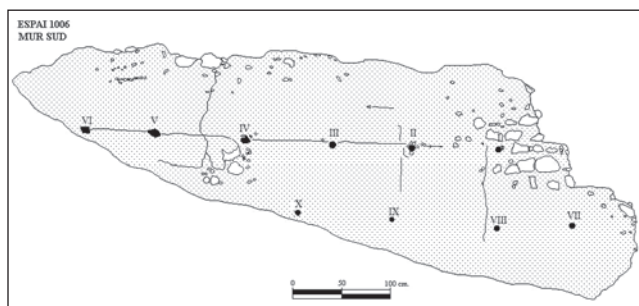

Figura 7. E1006, mur Sud.

El parament est (fig. 7) té una llargària de 2,85 metres i una amplària entre els 42 i 43 centímetres. Trava amb el mur sud i recolza contra el mur nord. La tècnica constructiva és, de nou, la tàpia de morter i pedra, amb una baixa quantitat d'àrids, còdols i còdols de riu, amb pedres de mòdul mitjà-gran, entre els 20 i 30 centímetres de llarg, col·locades en posició horitzontal, disposició que pot observar-se gràcies a l'escrostonament de la fàbrica. S'ha localitzat un aguller quadrangular en el punt de contacte amb el fil vertical del mur nord, que té 6 centímetres de llarg i uns 4/5 d'alçada, encara que en un estat de conservació molt dolent que ha convertit la cara del mur en un forat d'uns 20 centímetres d'ample. No ha estat possible individualitzar cap tapiada, ja que no s'observen els fils de les caixes, només un clivell que recorre el parament de dalt cap avall i que no podem assegurar que coincideix amb la separació entre dues tapiades. La cara interior del mur ha quedat coberta per la sedimentació aportada i arrossegada pel vessant de la muntanyeta.

El mur nord, pràcticament soterrat, conserva només 1 metre de llarg de parament. Està situat en un fort desnivell en què la major part és sediment arrossegat des de punts més alts —els materials de diversa cronologia acumulats als peus així semblen confirmar-ho—, i construït amb tàpia de morter i pedra, amb baixa proporció d'àrids, i una alçada

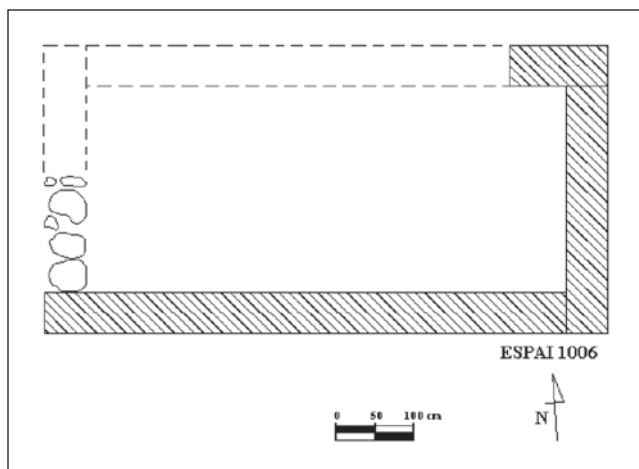

Figura 8. Planta de l'E1006.

entre 152 —cantonada amb el mur est— i 33 centímetres —extrem oest. L'ample és de 43 centímetres. A 47 centímetres del començament est del mur, i a 18 de la part superior, trobem un aguller circular de 5/6 centímetres de diàmetre, que funcionaria amb la desapareguda tapiada superior.

El parament sud (fig. 8) té 6,40 metres de llarg i una alçada màxima de 2,32 metres en la cantonada amb el mur oriental, amb el qual trava; conserva almenys 10 agullers circulars i diverses caixes de tàpia, en algunes de les quals pot mesurar-se el gruix de les premsades de material. Sens dubte, aquest parament requereix un estudi acurat. El mur es troba també en un pendent format pel sediment arrossegat, el qual ha cobert el probable sòcol de pedra. Els agullers, situats en dos fils horitzontals, corresponents a tres nivells de tapiades conservades, tenen un diàmetre intern entre 5 i 6 centímetres en tots els casos. Es reparteixen en una línia de sis en el fil superior, i una de quatre en la immediatament inferior, amb un patró de separació bastant irregular. Els hem anomenat amb números romans des de l'est a l'oest, des del fil superior a l'inferior: de l'aguller I al VI, les distàncies són 75, 78, 77, 73, 70 i 56 centímetres respectivament, i del VII al X són 65, 72, 81 i 73 centímetres, amb una separació vertical en tots els casos entre 80 i 81 centímetres. La tapiada que hem decidit individualitzar pel seu millor estat de conservació —de nou es tracta de fàbriques de tàpia de morter i pedra, amb baixa proporció d'àrids—, ha donat unes mesures de 190 centímetres de llarg per 80 centímetres d'alçada: és la tapiada més completa i fiable de tot el recinte oriental de Bairén. Les premsades de material, visibles en l'extrem oriental del mur, es troben entre els 9 i 10 centímetres de gruix en tots els casos, i ens mostra unes pedres de mòdul mitjà.

ESPAI 1007

Amb l'E1006 i l'E1008, forma una bateria de construccions N-S situades a la mateixa cota i amb un corredor de fàcil circulació al capdavant, en la banda oriental (fig. 9).

De l'edificació només resta el parament est; la resta de murs, o han desaparegut per complet, o es troben soterrats sota una gruixuda capa de sedimentació aportada i de vessament. Té 7,60 metres de llarg i entre 93 i 95 centímetres d'alçada, als quals cal afegir-hi uns 30 centímetres d'alçada, corresponents a un sòcol de maçoneria de pedres de mòdul mitjà i mitjà-gran. El mur ha perdut quasi per complet la seua crosta exterior —en els punts on es conserva presenta

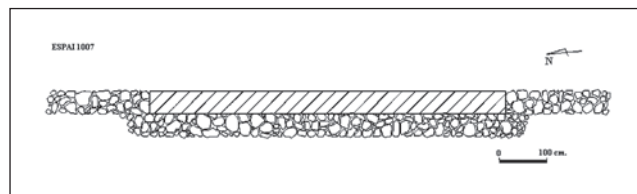

Figura 9. Planta de l'E1007.

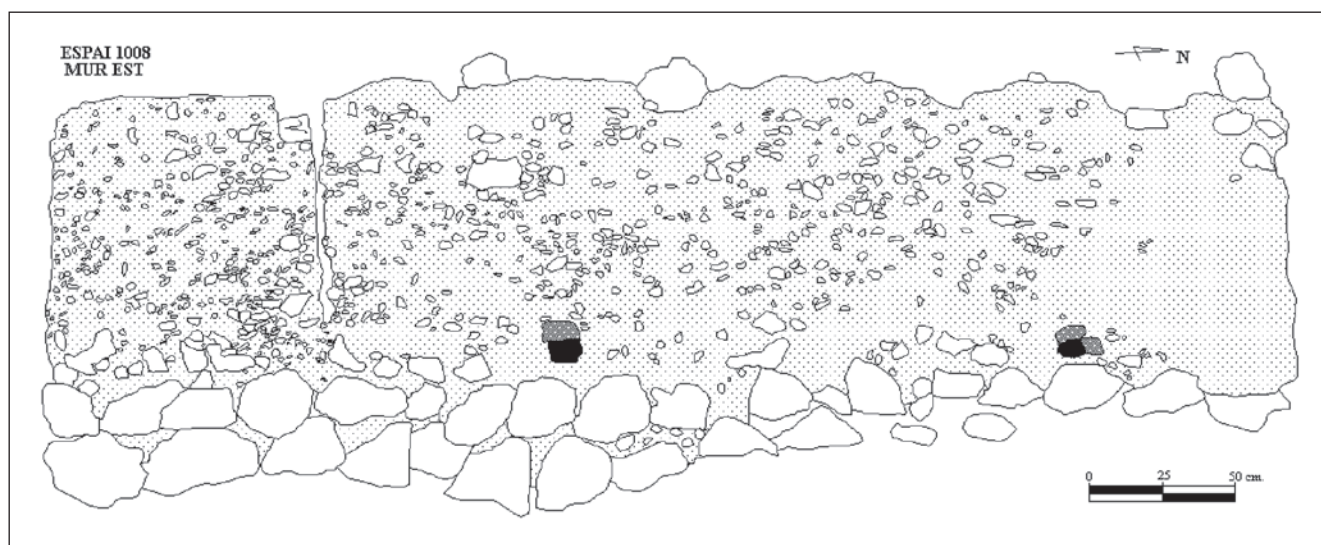

Figura 10. E1008, mur Est.

un aspecte llis sense evidències externes de graves o còdols, deixat per la pressió dels taulons de la tapiera—, de manera que poden mesurar-se les capes de material, que es troben entre els 9 i 10 centímetres de gruix. La fàbrica és de tàpia de morter i pedra —diverses tapiades, però malauradament no se'n poden mesurar quantes—, amb bastant quantitat d'àrids. El seu gruix és de 43 centímetres.

Sobre aquest parament recolza, pel nord i pel sud, un bancal de pedres bastit en sec que continua contra el parament per l'oest, per la part superior —la que devia ser la superfície interna de l'estructura. Aquest bancal de pedra seca té un ample d'uns 85 centímetres.

ESPAI 1008

Es tracta d'una estructura molt semblant a l'E1006 (fig. 10). Se'n conserva només la meitat de la construcció, però podem suposar una planta completa rectangular d'orientació E-O. Les característiques constructives són més semblants a les de l'E1006 —tàpia de morter i pedra, amb baixa proporció d'àrids— que no pas a les de l'E1007. En aquest cas es conserven en peu, en millor o pitjor estat, els paraments est, sud i nord, encara que aquests dos últims es troben parcialment coberts per la sedimentació dels laterals.

El mur oriental (fig. 11) fa un total de 4,20 metres de llarg, i es troba dividit en dos cossos per un gran clivell que té un màxim de 4 centímetres d'ample. El cos meridional, que sembla més o menys una tapiada, fa 1,07 metres de llarg per 96 centímetres d'alçada, mentre que el cos septentrional fa 3,13 metres de llargària per uns 1,02 metres d'alçada. Aquest cos septentrional presenta dues marques quadrangulares en peu d'agulla, just per sobre del sòcol de pedra: segons les mesures preses en la cara del mur, el primer fa 7/8 centímetres de llarg, mentre que el segon, pitjor

conservat, fa uns 20 centímetres de llarg. L'agulla estigué, en el moment de bastir la tàpia, assegurada pel peu d'agulla, amb una pedra a cada lateral, i una pedra en la part superior, la qual cosa va permetre la retirada una vegada desmuntada la tapiera. El sòcol de pedra arriba a fer 53 centímetres d'alçada, i es tracta d'una obra de maçoneria semiregular composta per pedres de mòdul mitjà-gran travades amb un morter que inclou una baixa quantitat d'àrids (graves i còdols). Tot el parament es troba escrostonat, llevat de la part del cos septentrional, que conserva una part de la crosta.

El mur nord presenta una llargària a la vista de 2,81 metres, i unes alçades de 70 centímetres màxima i de 24 centímetres mínima. Cal suposar que s'aixeca sobre un sòcol de pedra, però en trobar-se soterrat no pot assegurar-se; tampoc no s'han localitzat empremtes de les tapieres. En aquest parament recolza el mur oriental.

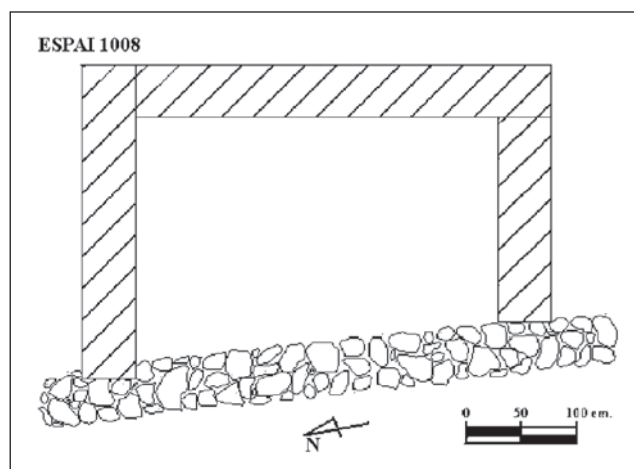

Figura 11. Planta de l'E1008.

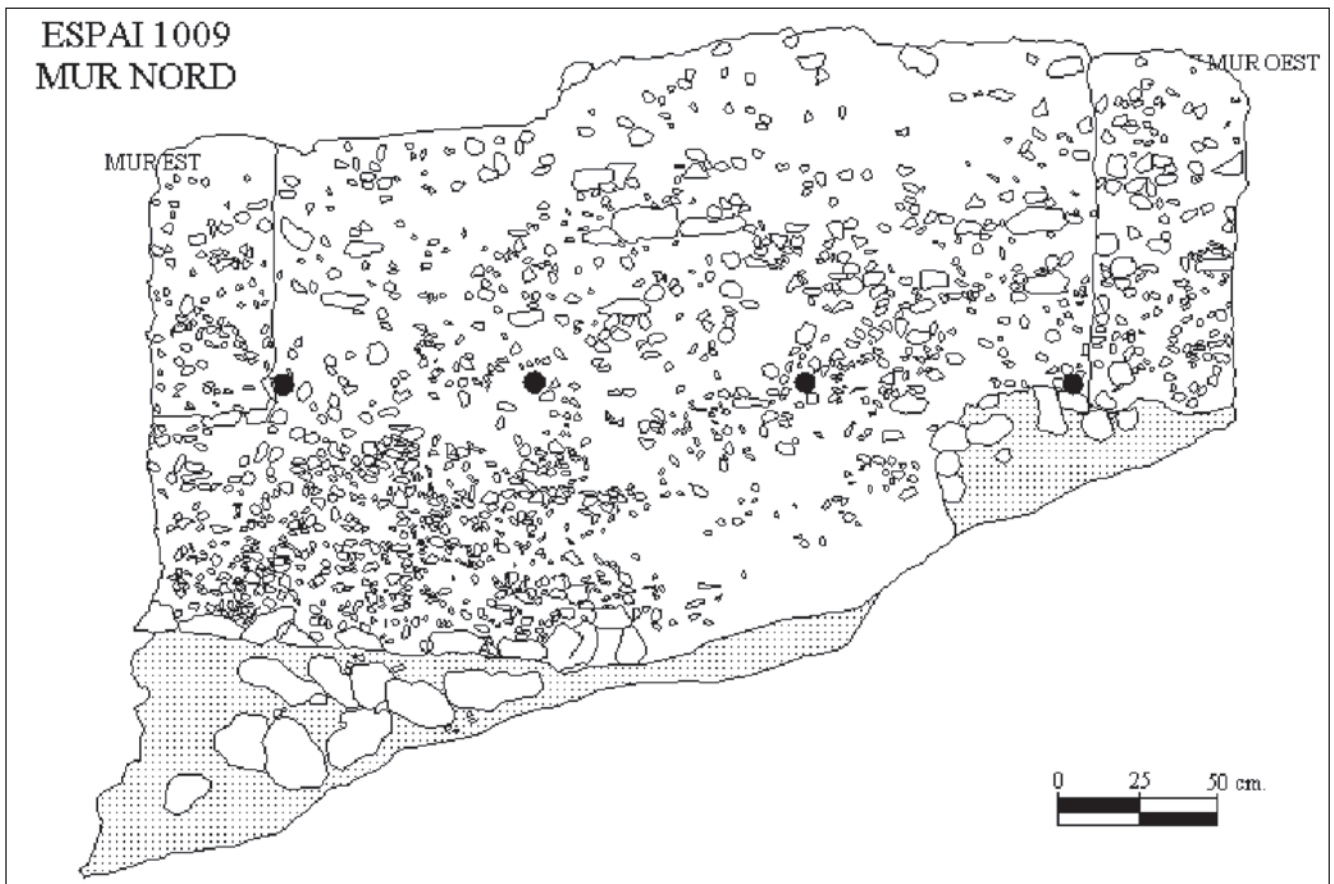

Figura 12. E1009, mur Nord.

El mur sud es troba encara més soterrat que el nord: únicament pot rastrejar-se una longitud de 2,30 metres, fins al bancal de pedra seca d'orientació SE-NO de la banda oest, que limita aquest mur, així com el nord, i que ha afavorit l'acumulació de sediment que impedeix comprovar la possible continuïtat dels dos paraments, així com l'existència del mur oest.

ESPAI 1009

Es troba situat sobre una plataforma de roca que en la part nord presenta un greu desnivell que dificulta l'apropament. S'hi conserven només tres dels quatre murs de l'estructura, de dos dels quals, l'est i l'oest, només resta una mínima part del que hauria estat el seu llarg original (fig. 12). Per les restes, sembla que es tracta d'una estructura que, com la resta, tendeix a la planta rectangular. La seua tècnica constructiva és la tàpia de morter i pedra amb àrids, els quals són en la seua majoria còdols i en una baixa proporció grava; aquests dos components representen més de les tres quartes parts del morter.

El parament millor conservat és el nord (fig. 13), el qual, malgrat tot, no ha mantingut la seua alçada original. Té un llarg de 3,36 metres per una alçada màxima de 2,27 metres

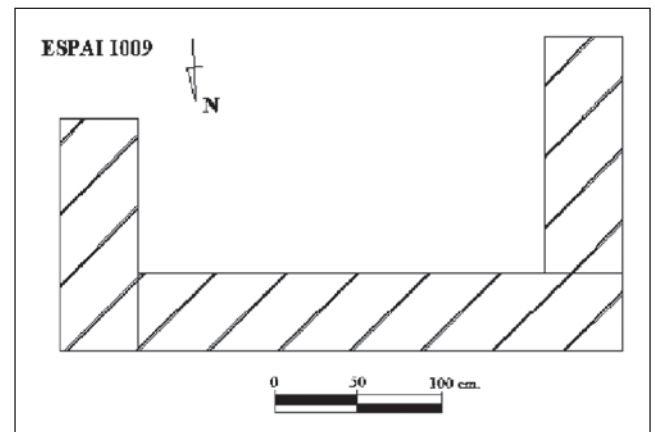

Figura 13. Planta de l'E1009.

i mínima d'1,58 metres, variacions pel fort pendent en què es troba. Al costat occidental recolza el mur oest, mentre que el costat oriental presenta travesia amb la tapiada superior del mur est. L'ample es troba entre els 43 i 44 centímetres —potser l'ample original va ser de 45 centímetres?— i sis agullers localitzats, quatre dels quals són circulars, un de secció oval i un de quadrangular, aquests dos últims sobre

el sòcol. Els agullers circulars es troben al fil superior de les tapiades inferiors, i tenen un diàmetre sempre d'uns 5 centímetres; les distàncies de separació entre aquests són, d'est vers oest, de 72,2 centímetres —el primer d'aquests es troba contra la tapiada de trava corresponent al mur oriental—, 76 i 76 centímetres, i l'últim es troba contra el mur oest. L'aguller de secció oval i el quadrangular tenen uns llargs de 7/8 centímetres, i hi ha una separació entre aquests de 59 centímetres. Hem dit ja que els trobem sobre un sòcol de pedra bastit amb tècnica de maçoneria, i que funciona al mateix temps com a base de regularització del fort pendent, té una alçada màxima d'uns 60 centímetres —banda oriental— i mínima de només 18 centímetres, fins quasi desaparèixer poc més enllà de la meitat occidental del parament. Està format per un màxim de tres filades de pedres de mòdul mitjà i mitjà-gran lligades amb un morter de calç i graves de coloració apagada.

El mur oriental conserva només dues tapiades bastides en la mateixa modalitat de tàpia, una superior i una inferior, el fil de les quals encara s'aprecia perfectament. El mur sencer té una alçada de 1,62 metres —73 centímetres la tapiada superior i 73 centímetres la superior—, i un llarg màxim de 138 centímetres; sota el fil de separació d'ambdues tapiades trobem un aguller de secció circular, de 5 centímetres de diàmetre. El sòcol, a la cantonada amb el mur est, torna a tenir 60 centímetres i va reduint-se fins desaparèixer, amb 15 centímetres d'alçada, soterrat sota una petita capa de sediment.

El mur oest es troba bastant soterrat, i només s'ha pogut mesurar el seu llarg, d'1,40 metres, i constatar la idèntica modalitat de tàpia.

ESPAI 1010

Malauradament, no s'ha pogut accedir a aquest espai per efectuar els oportuns mesuraments. Només podem dir que es tracta d'una nau rectangular de la qual manquen els murs oriental i meridional. Presenta una orientació un poc distinta a la de la resta d'estructures, ja que la d'aquesta és obliqua amb direcció SE-NO i no S-N o E-O com en els anteriors i posteriors casos. La seua tècnica constructiva és la tàpia, però no sabem quina modalitat. Els mesuraments sobre fotografia aèria, en què es reconeix amb facilitat aquesta estructura, han donat per al mur oest un llarg entre 12 i 12,20 metres, i per al mur nord, recolzat sobre el mur anterior, 4,37 metres. Desconeixem l'alçada dels paraments, així com les possibles empremtes constructives que puguin presentar.

ESPAI 1011

Aquest espai es troba sota una gran carrasca que ha crescut al seu interior, on la sedimentació sembla bastant intensa, ja siga per arrossegament o per aportació antròpica. Conserva, o només posseïa, tres paraments: sud, est i nord, mentre que a la part oest apareix una paret de roca on no

s'ha localitzat, ara per ara, cap resta de mur, ni de tàpia ni de maçoneria. Al nord apareix una plataforma plana de roca sobre la qual s'han localitzat petites restes de morter de calç amb graves i còdols i algunes xicotetes pedres de maçoneria, tot a uns 2,60/3 metres del parament nord, la qual cosa podria posar-les en relació amb l'E1011. Pel que fa a la tècnica constructiva, la modalitat de tàpia emprada ha estat la de morter i pedra, amb una baixa quantitat d'àrids.

El mur oriental d'aquesta estructura és l'únic del qual s'observa tot el seu llarg, calculat en 2,91 m; posseeix un alçat màxim d'1,25 m —cantonada nord— i mínim de 92 centímetres —cantonada sud. El llarg es divideix en dues úniques tapiades que tenen 144 centímetres de llargària i 92 centímetres d'alçada la primera, i 147 centímetres de llargària la segona amb una alçada de poc més de 92 centímetres. Aquesta última tapiada presenta, al capdamunt, les restes d'un mur que, en direcció E-O, s'interna en l'interior de l'estructura, paral·lel al mur nord, i deixa una espècie de corredor durant els 70 centímetres de llarg que s'hi reconeixen ara per ara. Aquesta mena de corredor presenta l'ingrés entre l'acabament de la segona tapiada i el mur nord, amb un ample de 80 centímetres. S'observen dos agullers, tots dos a la segona tapiada, sobre el fil inferior, per sobre del sòcol de pedra: es troben molt deteriorats, però semblen de secció circular, amb una separació entre aquests de 70 centímetres; el primer d'aquests es troba contra el fil vertical de separació de les dues tapiades, i el segon a 60 centímetres de l'acabament del mur.

En aquest mur oriental pot observar-se una doble preparació per a la construcció de les tapiades de l'estructura: en primer lloc tenim un regularització del terra mitjançant graves i petites pedres sense treballar per anivellar una mica el terreny; per damunt d'açò tenim un sòcol de grans pedres lligades amb un morter de calç amb graves i còdols en baixa proporció i que ofereix una superfície plana entre 63 i 70 centímetres d'ample, en què s'assenten les tapiades de 43 centímetres d'ample.

Del mur sud només podem observar restes d'una filada de pedres que podrien correspondre a l'ànima de la tàpia de pedra, en un terreny amb pendent bastant pronunciat cap a l'oest, on devia acabar el mur contra la paret de roca o contra un mur oest del qual no han restat evidències en superfície.

El parament nord sembla conservar-se un poc millor, però amb el desavantatge de trobar-se quasi per complet ocult per la intensa vegetació; el seu extrem oriental és l'únic visible, amb una alçada d'1 metre. L'alçada mínima observada ha estat de menys de 50 centímetres, i l'ample de 43 centímetres. La modalitat de tàpia emprada tant en aquest parament com en el sud ha estat idèntica a la descrita per al mur oriental.

ESPAI 1012

Es tracta d'una de les restes més fragmentades que hem localitzat al vessant oriental de Bairén, la qual no ens aporta

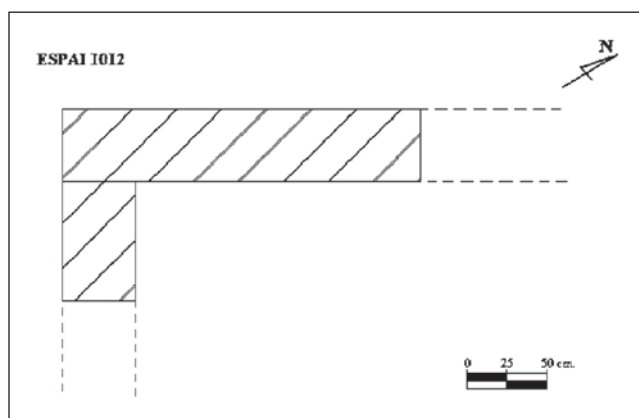

Figura 14. Planta de l'E1012.

gaire informació. S'hi conserven dues restes de parament, un mur d'orientació E-O i un d'orientació S-N sobre el qual recolza l'anterior (fig. 14). El seu estat de conservació és bastant bo malgrat que el que en resta és mínim, i la seua identificació bastant complicada a causa de la intensa vegetació de la zona i la poca alçada que posseeixen.

El fragment de mur E-O té un llarg entre 2,26 i 2,30 metres —té un trencament molt irregular—, amb un ample d'uns 44/45 centímetres. Fa cantonada amb el mur S-N, que té un llarg d'uns 75 centímetres. Els dos murs foren construïts amb tàpia de morter i pedra, amb baixa quantitat d'àrids; les cares externes, llises per la pressió contra les tapieres, s'han conservat bastant bé. L'alçada de tot el conjunt es troba entre els 20 i 30 centímetres, sense sòcol que pugui apreciar-s'hi.

Allò més important és el lloc on se situa, i que ens ha permès la seua identificació com a espai: un indret pla d'uns 6 metres de llarg per uns 4/5 metres d'ample, perfecte per a la construcció d'una nau rectangular del tipus que hem estat veient, de grandària, però, més reduïda; no obstant això, aquesta hipòtesi s'hauria de confirmar amb una excavació arqueològica ací.

ESPAIS 1013 i 1014

Ens ha estat impossible, malauradament, accedir fins a aquests dos espais situats al vessant nord-est de la muntanyola de Bairén, a causa del greu pendent en què la pujada i la baixada la dificulta fins a l'extrem la intensa vegetació de la zona (lâm. I). No obstant això, una observació acurada des de la zona nord de l'albacar, les fotografies aèries i el plànol ja realitzat per André Bazzana (Bazzana, 2002) permeten apropar-nos a aquestes dues estructures sense la necessitat, ara per ara, d'arribar fins allí.

Es tracta de dues naus de planta rectangular situades a cotes diferents, bastides amb tàpia de morter i pedra, però sense poder assegurar si en el tipus senzill o amb àrids —una altra modalitat, es comprèn. No s'hi observen evidències de

Làmina I. Fotografia aèria dels E1013 i E1014.

murs interiors conservats. En els dos casos, els paraments millor conservats i que han romàs en peu han estat l'est, sud i nord; tots aquests han conservat una alçada respectable, sens dubte no menor dels 2 metres. A les dues estructures, també, i açò resulta curiós, el mur oriental ha restat amb el mateix desgast semblant a una teulada a dos aiguavessos que presentava el mur nord de l'E1002.

EL TRAÇAT DE LA MURALLA

El recinte oriental del castell de Bairén conserva en peu una mínima part de la muralla que el circumdava i protegia, i només una torre d'aquest circuit fortificat en què devien incloure-se'n sens dubte més —creiem que, almenys, tres. Hem anomenat les restes segons les zones on es troben, i resseguit els seus traçats comprovant l'estat de conservació que presenten en l'actualitat, situant-les tot seguit, com hem fet amb els espais, en el plànol topogràfic de la muntanyola de Bairén.

Muralla superior

Conservant quasi per complet el seu traçat originari, encara que no la seua alçada, recorre l'esperó sud en direcció N-S des del mur de tancament perimètric que circumda la torre albarrana de l'albacar, acabant en la torre rectangular, en l'extrem de l'esmentat esperó. Amb l'ajuda de la fotografia aèria s'observa un tram de muralla de 140 metres de recorregut, als quals cal afegir-hi uns 60 m més de recorregut visible solament *in situ*, del qual només resten algunes marques de morter que permeten resseguir la muralla, i alguns fragments d'alçada mínima de la construcció: uns 200 m, per tant, de traçat de muralla superior des del mur que envolta la torre albarrana fins a la torre rectangular, a l'extrem sud de l'esperó.

El traçat d'aquesta muralla no és rectilini, sinó que s'adapta de la millor manera possible tant a les corbes de nivell d'aquesta part de la muntanyola, com als distints acci-

dents del terreny. Allà on hi ha terra, la muralla s'alça sobre un sòcol de pedres, i allà on només hi ha llit de roca, s'adopten dues solucions: la regularització del plànol mitjançant lletada de morter, de vegades amb unes poques petites pedres de maçoneria, o mitjançant un sòcol de pedra també.

Com totes les construccions del recinte oriental de Bairén, la muralla ha estat executada amb tàpia, amb la modalitat de tàpia de morter de pedra amb àrids —graves i gran quantitat de còdols. Hem examinat dues seccions d'aquesta part de la muralla, les que hem considerades en millor estat de conservació, anomenant-les secció 1 i secció 2. La secció 1 és el tram en millor estat de conservació, i és el que més prop es troba de la torre albarrana de l'albacar, encara que no connecta amb el mur que l'envolta —no es conserva muralla que enganxe amb aquest mur. Té uns 2,30 metres de llarg, i una alçada entre 86 i 90 centímetres per a les tapiades, i entre 35 i 91 centímetres d'alçada —als punts més alt i més baix respectivament— per al sòcol, una fàbrica de maçoneria de filades regulars lligades amb morter de calç amb àrids en bastant proporció. L'ample del mur s'ha mesurat, malgrat el gran desgast que presenta en la part superior, en 79 centímetres. Per una altra banda, s'han localitzat dos agullers rectangulars de vora 10 per 10 centímetres el primer, i de 20 centímetres de llarg per uns 10 centímetres d'alçada el segon. Es troben en la línia d'un peu d'agulla realitzat amb pedres de mòdul mitjà i mitjà-gran —que són la majoria emprades en tota la fàbrica, tant en el sòcol com en les tapiades—, amb una pedra addicional que funciona com a tapeta de pedra per a facilitar la retirada de les agulles.

La secció 2 és molt semblant, amb la mateixa tècnica constructiva, però assentada en un indret amb un major desnivell. Aquesta secció té un llarg màxim de 3,66 metres —3,44 metres en la part superior—, una alçada de tapiades màxima de 99 centímetres i mínima de 62 centímetres, i un ample de 80 centímetres. El sòcol és d'identiques característiques a l'anterior, presenta dos agullers en la línia també d'un peu d'agulla de pedres de grandària mitjana-gran, en què els agullers es presenten amb una cobertura de pedra. Un tercer aguller es troba uns 32 centímetres per sota d'aquests dos anteriors, vora l'extrem sud d'aquesta secció: les seues característiques i mesures, uns 20 per 10 centímetres, són idèntiques a les ja descrites.

A banda, a prop del mur perimètric de la torre albarrana, dintre del recinte murallat oriental i a molt poca distància de la cara interna de la secció 1 de muralla, hem localitzat algunes alineacions de pedres que podrien ben bé correspondre a construccions desaparegudes, no sabem bé de quin tipus: filades de pedres de mitjà i gran mòdul alineades, travades amb morter de calç amb àrids i col·locades directament sobre la roca mitjançant una fina capa de morter o cobertes pel sediment, oferint plànols superiors regulars però en aparent desconexió amb la muralla superior.

Torre rectangular

És una de les torres de la fortalesa de Bairén que millor estat de conservació presenta, malgrat no haver conservat,

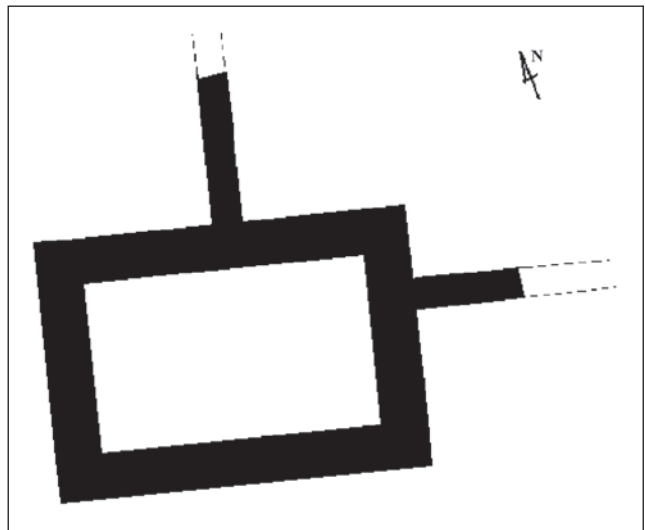

Figura 15. Planta de la torre rectangular.

potser, ni tan sols la meitat de la seua alçada original. Es tracta d'una torre de planta rectangular (fig. 15), d'uns 10 metres de llarg a les cares sud i nord, i uns 7 metres de llarg a les cares est i oest, molt semblant a la del recinte de la vila del castell de Moixent. Es troba situada al límit de l'esperó que surt des de la plataforma de l'albacar cap al sud, acabant al costat de la pedrera que es distingeix des de la carretera N-332. Els murs de la torre foren bastits amb tàpia de pedra, amb un baix component d'àrids, i sembla ser que és majoritària la proporció de morter, la qual cosa ha donat una gran resistència a la fàbrica davant el pas del temps; aquests murs tenen un ample d'uns 120/123 centímetres, que és l'ample per a un caminal amb parapet en una muralla, com ocorre en la muralla sud. L'alçada conservada frega o supera els 3 metres en les cares est, sud i oest, mentre que de la cara oest no se'n conserva gairebé res a causa del greu deteriorament que pateix i la gran quantitat de brossa i vegetació existents.

Els agullers són allò més destacable d'aquesta construcció, pel fet que, ara per ara, són únics al recinte oriental del castell de Bairén: es tracta de petits agullers rectangulars de 5 per 2 centímetres, amb una separació bastant regular entre tots aquests entre 28 i 28,5 centímetres horitzontals i 80 centímetres verticals. Les cantonades de la torre no es bastiren encadenades, sinó que, com qualsevulla altra construcció, estan formades per la trava de les tapiades. No hem pogut individualitzar cap tapiada, però sí mesurar el gruix de les capes de material, que es troba al voltant sempre dels 12 centímetres.

La cara sud és la que més desnivell presenta, raó per la qual disposa, juntament amb les cares est i oest, d'un gran sòcol de pedra que ací es bastí en talús, com si es tractàs d'un alambor molt primitiu. Aquest talús de regularització es realitzà en maçoneria, amb pedres de mòdul mitjà i mitjà-gran, lligades amb morter de calç amb àrids —graves i còdols de xicoteta grandària. Sens dubte, aquest talús devia ajudar a suportar millor el pes de la torre, oferint a la vegada un plànol regular per a la seua construcció.

L'interior es troba sedimentat fins a una cota d'uns 50 centímetres per sota de l'acabament superior dels murs conservats, la qual cosa ens fa pensar que podria restar encara una part de la superfície inferior interna d'aquesta torre, que devia tenir diversos nivells.

Muralla sud

Sens dubte, juntament amb les restes de la muralla nord, és el fragment de muralla que millor estat de conservació presenta. Des de la torre rectangular, on encara enganxa, devia arribar fins a l'extrem inferior de la muntanyola de Bairén, per sobre del camí per on en l'actualitat, més o menys, discorre la carretera N-332, amb la possibilitat que ací baix hi hagués una altra torre de semblants característiques a la rectangular superior. D'aquesta muralla es conserva en peu un fragment de 15/16 metres de llarg des de la torre rectangular amb una alçada d'uns 50 centímetres, i un fragment d'uns 16 metres de llarg de muralla emmerletada que en el punt de major altura arriba quasi als 4 metres.

La part que connecta amb la torre rectangular ha desaparegut quasi ja per complet. Podem descriure la seua tècnica constructiva i poc més: tàpia de pedra amb àrids, que alterna amb tapiades de tàpia de pedra amb una proporció d'àrids considerable però més baixa que en l'anterior modalitat. El sòcol és una fàbrica de maçoneria sobre un fi llit de morter de calç amb àrids, lligada amb un morter de calç de les mateixes característiques; el límit d'aquest sòcol és complicat de definir, pel fet que les tapiades es troben molt descarnades, presenta la seua fàbrica interior molt semblant a una obra de maçoneria, amb l'entrebanc afegit de no haver pogut identificar cap aguller.

El llenç que ha conservat la seua alçada original presenta característiques força més interessants. La part superior és encara transitable, i conserva un caminal de 80 centímetres d'ample davant del qual s'alça un parapet amb merlets entre 43 i 45 centímetres d'ample, amb una alçada dels merlets entre 63 i 64 centímetres — 1,45 centímetres en alguns punts si comptem des de la superfície del caminal —, mesura idèntica per al llarg i per a l'espai dels *créneaux*. Els distints nivells de la muralla es divideixen amb grans escalons de 74 centímetres d'alçada, que devien disposar d'alguna espècie de patí o escala que ha desaparegut sense deixar cap rastre visible. De la mateixa manera, creiem possible l'existència d'escaleres de mà de fusta per a poder accedir des de baix, una zona plana de fàcil circulació on es conserven algunes restes de construccions —regularitzacions amb morter de calç i alineacions de pedres amb orientació S-N, que formen murets que entren en contacte amb la base interior de la muralla—, fins al caminal. En diversos punts apareixen alguns agullers quadrangulars de vora, en tots els casos, 12 per 12 centímetres, amb tapa de pedra per a permetre la recuperació de l'agulla de fusta.

Muralla inferior (?)

El que hem anomenat muralla inferior és una sèrie de paraments localitzats a escassos metres de la N-332 dels quals

tenim seriosos dubtes si realment formen part de la cinta de muralla o són una altra mena de construccions (fig. 16). El cas és que, si finalment no es tracta de la muralla inferior, sí podria tractar-se d'estructures relacionades amb aquesta. L'observació és complicada, per la vegetació que envaeix la zona i per l'alt grau de sedimentació que presenten les cares internes d'aquests paraments, que han actuat com a parapets del sediment arrossegat pel vessament des de punts més alts, així com per l'aportació antròpica, ja que aquestes restes han servit com a perfectes murs de bancal en el moment en què el lloc es trobava conreat.

El primer fet que ens fa sospitar és que aquests murs tenen un ample entre 43 i 45 centímetres, molt menor que el de les muralles superior i sud que hem vist, malgrat que la tècnica constructiva sembla coincidir-hi al cent per cent: tàpia de pedra, amb un percentatge baix d'àrids i ànima de pedres de mòdul mitjà i mitjà-gran. L'estat de conservació d'aquestes restes és, potser, el més lamentable del que pot presentar qualsevulla altra en tot el recinte oriental de Bairén —un enorme clivell en un dels paraments més descarnats amenaça fer caure una bona porció de mur en poc temps si no s'evita amb rapidesa. A l'extrem sud apareixen diverses restes de murs del mateix ample, gran part dels quals soterrats, de dubtosa interpretació sense una excavació arqueològica.

El fragment situat al nord, que continua cap a l'esperó O-E que separa el sector oriental del nord-oriental, conserva un llarg de, almenys, 10 o 11 metres, i una alçada màxima, mesurada en la seua cara externa, d'uns 2,10 metres. Atés l'estat de conservació, resulta un poc complicat distingir tapiades o dir si la part baixa es tracta d'un sòcol de maçoneria o d'una maçoneria amb motle, amb una alta proporció d'àrids, sobretot còdols, i zones on en lloc de morter trobem terra i sorra. La fàbrica superior és una tàpia de morter de pedra amb àrids. El fragment que es troba immediatament al sud d'aquest té unes característiques constructives idèntiques, però amb unes mesures bastant menors: 5/6 metres de llarg i una alçada màxima de 90 centímetres aproximadament. S'assenta sobre un llit de roca en què s'ha preparat la superfície amb una capa fina de morter de calç i àrids.

Al sud d'aquest últim fragment, sense que connecten físicament, almenys pel que s'observa ara per ara, apareixen les restes d'un parament soterrat del qual sobreix del terra una alçada de 20/30 centímetres, d'orientació N-S i un llarg visible d'uns 3 metres. A uns 1,50 metres a l'est d'aquest muret localitzem altres restes semblants: un altre mur paral·

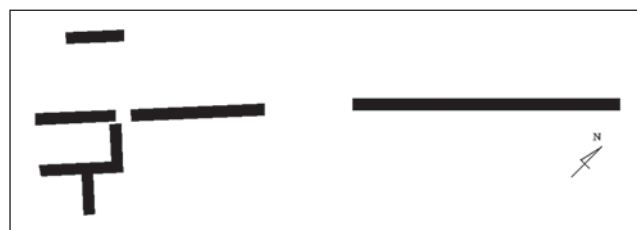

Figura 16. Planta esquemàtica de la muralla inferior (?).

l'el al descrit, d'uns 2,70 metres de llarg i 42 centímetres d'ample, que podria continuar encara cap al sud, on es troba soterrat; sobre aquest recolza un altre mur de direcció N-S, de 1,40 metres de llarg; i de nou sobre el primer que hem descrit connecta un altre mur E-O que discorre cap a la N-332, encara que no és possible resseguir-lo més enllà de 2 metres pel fet que es troba també soterrat. A l'oest apareixen altres restes de murs de característiques molt semblants, paral·leles als grans murs que hem descrit, esbrinar la funció de les quals necessitaria una excavació urgent.

Muralla nord

Malauradament, com ha ocorregut en el cas dels E1013 i E1014, no hem pogut accedir a aquestes restes situades en la zona nord-oriental dels vessants de Bairén. Sabem que conserva, com les restes de la muralla sud, caminal i parapet, i que encara es troba emmerletat en alguns punts. No podem oferir ací mesures ni comentar l'estat de conservació d'aquest llenç de muralla que ja apareix al plànol ofert per l'arqueòleg André Bazzana (Bazzana, 2002).

CONCLUSIONS

Podríem, amb tota la informació recollida, plantejar la hipòtesi que les restes visibles actualment al pendent oriental de la muntanyeta de Bairén pertanyen als habitatges ocupats pels pobladors cristians que acceptaren les condicions del rei Jaume II, hipòtesi que no es troba renyida amb la documentació de què disposem; caldria una confirmació arqueològica, però pel que fa a la documentació, sembla mostrar una certa continuïtat d'ocupació de vora vuitanta anys i, després, el despoblament del recinte de la zona. Ningú no tornaria a residir-hi, de manera que pot resultar lògic pensar que aquestes restes de construccions degueren pertànyer als últims habitants del lloc: aquells homes de Bairén que realitzaren la venda al comte de Prades l'any 1383, la generació posterior als que tornaren a ocupar les altures a principis de segle.

Sostenir aquesta hipòtesi, no obstant això, des de les evidències arqueològiques es torna un poc més complicat. Les construccions de Bairén presenten una planta que sembla gens típica de les construccions cristianes d'habitatge: es tracta d'habitatges rectangulars de tipus unicel·lular com descriu André Bazzana per al món magrebí (Bazzana, 1992) i per a alguns casos d'Uxó II i Uxó III (Bazzana, 1996, 1999). Els habitatges cristians solen projectar-se en profunditat, amb un creixement basat en l'agregació de navades paral·leles a la façana, des d'aquesta cap al pati posterior que, en un moment determinat, pot veure's ocupat de la mateixa manera; hi sol haver una gran complexitat interna, amb diferenciació clara dels espais, i les dimensions són majors que aquelles que trobem als mòduls de Bairén i d'Uxó, per exemple. Els habitatges unicel·lulars, en canvi, són d'una enorme simplicitat, i bastant característics del període andalusí, sobretot en alguns punts del medi rural¹⁴:

cubs rectangulars amb o sense divisions de l'espai intern; són habitatges força senzills on es concentren les activitats productives i les funcions familiars d'una parella amb els seus fills —típica de la família extensa és, en canvi, la casa complexa o pluricel·lular, un dels cossos afegits de la qual poden ser estructures rectangulars del tipus que ací estem tractant, relacionades amb el creixement del nucli familiar. Les divisions internes poden ser horitzontals, si hi ha, encara que de vegades ocorre que, com a Uxó, la divisió interna és vertical, de la qual cosa no sempre hi ha evidències arqueològiques. De qualsevol manera, no és prudent sempre lligar certes plantes a períodes culturals concrets, sobretot sense tenir present l'estudi del registre material que aportaria una actuació arqueològica.

Allò més important era aconseguir el màxim possible d'informació, tant documental com arqueològic-arquitectònica, de les restes conservades al recinte oriental del castell de Bairén, la *vila*, no per portar a cap una interpretació concloent d'aquestes restes —fet que necessita una anàlisi més exhaustiva que aquest simple inventari que hem presentat—, sinó per poder plantejar la urgent necessitat d'una intervenció arqueològica a l'esmentat indret.

A partir del nou plànol realitzat (fig. 17) hem pogut constatar una sèrie de grups d'estructures que creiem que podrien haver funcionat com a habitatges. Aquestes estructures avui visibles, si no són de construcció andalusina, almenys per la seua planta podrien tenir els seus fonaments sobre estructures andalusines prèvies, tal vegada les de la controvertida *madīna* —la *vila* cristiana—, en el cas que assegurem una ocupació més o menys contínua des de l'època andalusina fins al segle XIV —amb estructures superposades—, però aquesta hipòtesi només una excavació arqueològica podria confirmar-la o desmentir-la. Sembla factible, això no obstant, que els paraments que avui es conserven drets, si no tots, sí almenys la majoria, i que hem descrit al llarg de les pàgines precedents, siguin posteriors a la conquesta feudal del segle XIII: estructures molt simples, en la majoria dels casos amb refaccions i recrescuts —caldrà un estudi detallat i una exhaustiva comparació de tècniques constructives per a determinar la cronologia aproximada de totes les tapiades que es conserven dempeus—, que s'alcen segons el plànol dels cossos de fàbrica de planta simple o monocel·lulars, per influència de construccions prèvies, per aixecar-se sobre antigues estructures i conservar-ne la planta o per adaptació a un terreny difícil pel seu pendent, en què aquest tipus d'espai rectangular sembla ser el més adequat. És possible que, com veiem al repartiment efectuat pel rei Jaume I en la dècada de 1240, els primers pobladors cristians, després d'haver fet fora la població autòctona, habitaren els habitatges dels andalusins al llarg d'uns pocs anys —això si acceptem que els beneficiats pel repartiment realitzaren una ocupació efectiva dels habitatges, és a dir, que s'hi traslladaren a residir després d'haver fet fora els andalusins—; aleshores, es produiria un fenomen de doble poblament Bairén-Gandia durant, almenys, una dècada, fins a l'abandonament del poblament castral i la definitiva puixança de la vila de nova

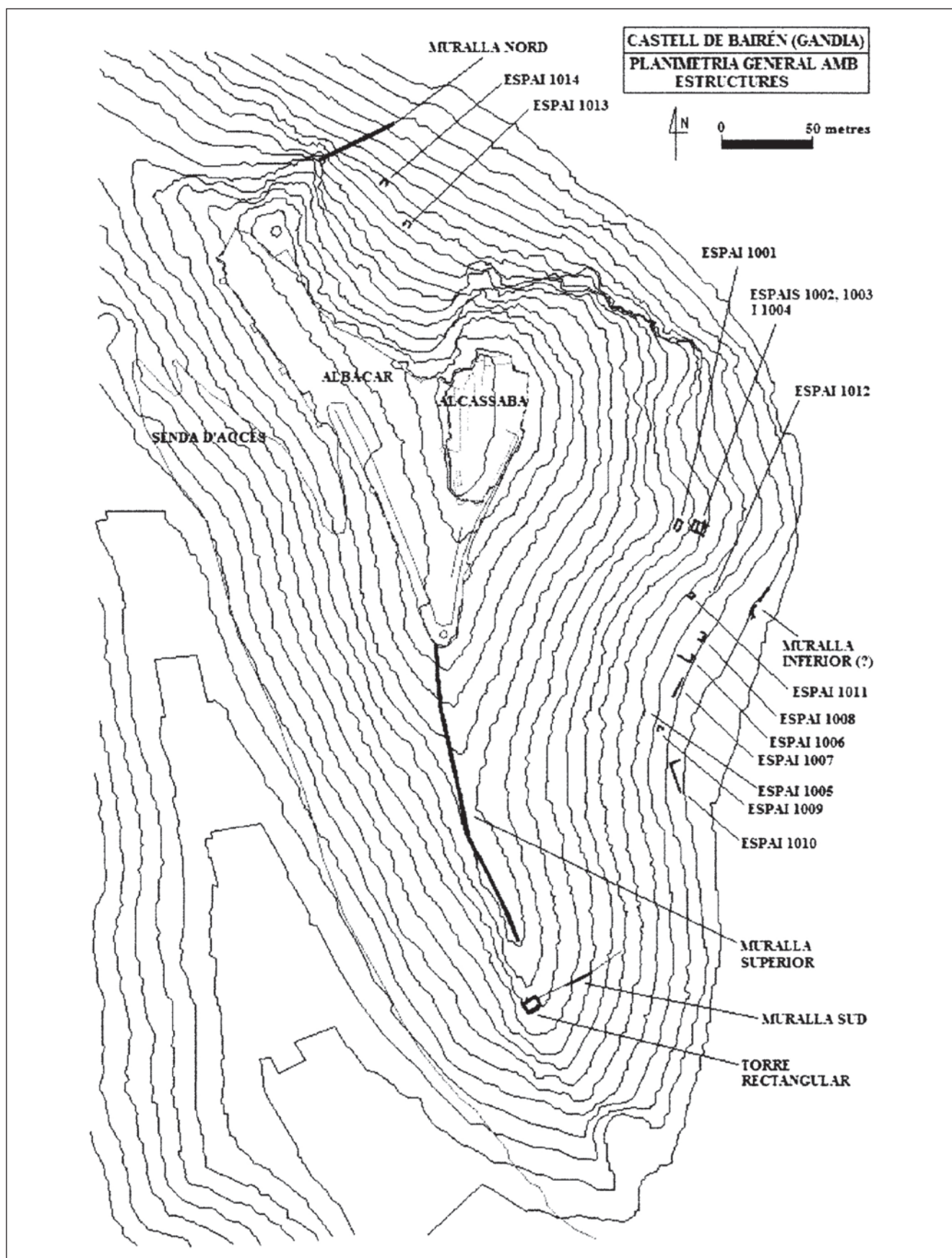

Figura 17. Plànol del castell de Bairén amb totes les estructures localitzades al vessant oriental i nord-oriental.

creació de Gandia; amb l'abandonament del poblament de Bairén, els pobladors que ací residien es traslladarien a la nova vila, deshabitant per complet, en la pràctica, el lloc.

Podríem arribar a pensar en un canvi de localització del poblament en el segle XIV, fins a la dècada de 1380: els pobladors de Jaume II podrien haver-se assentat en un altre lloc del castell. La *vila* de Jaume II, per tant, podria haver-se estès per altres racons de la fortalesa de Bairén a banda del recinte oriental que hem estat ací tractant, o localitzar-se exclusivament a l'albacar —de la qual cosa no tenim cap evidència—, de manera que les restes que hem estudiat en aquest treball haurien de ser per força anteriors o, com a molt, les de la bastida de la guerra contra Castella. De nou, només una excavació arqueològica en extensió a tota la fortalesa podria confirmar-ho o no. Nosaltres creiem més apropiat pensar en una continuïtat del poblament al recinte oriental del castell de Bairén, potser no de vuitanta anys, però almenys sí d'unes poques dècades: podria resultar certa la idea que les restes, o algunes de les restes que hem descrit ací, corresponguen a construccions o remodelacions d'estructures prèvies dutes a terme per aquells que acceptaren les condicions de Jaume II, i algunes altres corresponguen a la bastida de la guerra contra Castella, per tal com mostren fàbriques de tàpia de les emprades fins poc després de l'expulsió dels moriscs. La presència de remodelacions i possibles afegits i realçats, la troballa de filades completes d'agullers quadrangulars sobre filades completes d'agullers circulars, sovint amb dues modalitats constructives que, en alguns paraments, semblen superposar-se, apunten a un habitatge continuat. On es troba, per tant, la solució a aquest problema? Sens dubte pensem que en un punt intermedi que haurà de resoldre prompte la disciplina arqueològica. Allò més probable, creiem, és que les restes corresponguen a algun moment del segle XIV, bastides sobre les estructures de la *madīna*, ocupades pels primers colons, o sobre els habitatges d'aquests primers colons assentats en o sobre les estructures andalusines.

La disposició dels habitatges sobre els vessants de la muntanyola de Bairén sembla un poc més clara quant al seu possible origen andalusí —la qual cosa, repetim, no significa que totes les estructures siguin andalusines—: la disposició de les estructures sobre el fort desnivell que presenta la banda oriental de l'altell de Bairén sembla coincidir amb l'esquema de poblament en altura, és a dir, amb la posició de les *qurà* andalusines en desnivells per sobre de les terres de conreu que es reserven a la producció —malgrat que aquesta vila es troba més aviat per sobre de terres marjalengues, i les conreables se situen al sud—, i s'habiten aquelles de secà o menys productives; un esquema que troben els conqueridors feudals del segle XIII quan comencen a assentar-se al territori del País Valencià.

Malauradament, res de tot açò és conclouent. De nou, ens veiem en la necessitat i l'obligació d'insistir en l'ineludible suport de l'arqueologia perquè, un dia, es puga esclarir com cal aquesta qüestió i ampliar tot allò que hem aportat al llarg de les pàgines precedents.

NOTES

- 1 Aquest article sobre el recinte de poblament del castell de Bairén és un extracte del treball final de màster del Màster en Patrimoni Cultural de la Universitat de València, titulat *Hisn Bayran: marc general i estudi del seu despoblat*, dirigit pel doctor Enrique Dies Cusí i presentat l'octubre de 2009 per a la seua qualificació.
- 2 Mostrem el nostre més sincer agraïment als professors Josep Torró i Abad i Enrique Dies Cusí, així com a l'arqueòleg municipal de Gandia, Joan Cardona Escrivà, per l'ajuda i les aportacions de tots ells.
- 3 Ara per ara no és possible assegurar de manera exacta on es devia trobar aquesta *ràpita*, que apareix en el *Llibre dels Feyts*, § 313, malgrat que sembla probable la seua ubicació als voltants del paratge del Molí de Santa Maria; tampoc no és possible concretar a què està fent referència el terme *ràpita*, si a una *rābiṭa*, lloc de pràctica religiosa al voltant d'un personatge piadós, a un petit morabit, o a un vertader *al-monastir*.
- 4 *Bairén i els castells de la Safor...*, pàg. 86.
- 5 Ídem nota 4
- 6 Aquest poema, traduït al català, pot consultar-se a *Bairén i els castells de la Safor*, pàg. 31-32.
- 7 Edició de Ferrando i Francés, 1984...
- 8 Edició de Bruguera, 1991...
- 9 En *Bairén i els castells de la Safor...*
- 10 ACA Cancelleria, Reg. 235, fol. 187. 10 de febrer de 1310, Calataiud.
- 11 Entre 6 i 7 hectàrees per als autors de *Bairén i els castells de la Safor...*, i 10 hectàrees per a André Bazzana i Pierre Guichard (Bazzana, 2002; Bazzana, Guichard, 1986)
- 12 L'equip fotogràfic emprat ha estat compost per una càmera rèflex digital Samsung model GX-1L amb lent angular 18-55, i una càmera compacta Pentax model Optio P70; les correccions digitals s'han realitzat amb la malla del programa informàtic *Photoshop 2008*.
- 13 Possibles petites variacions L/I de les mesures que ací es presenten es deuen a les dificultats d'accés a l'interior d'alguns espais, on creix una intensa vegetació arbustiva.
- 14 Resultaria, sens dubte, molt interessant poder comprovar la relació d'aquest tipus d'habitatges rurals tan senzills i els patrons de poblament berber allà on es coneguen.

BIBLIOGRAFIA

- ALUBUDI, J. (1993-94): Dos viajes inéditos de Safwan B. Idrís. *Sharq al-Andalus*, 10-11: 211-243.
- BAZZANA, A. (1980). Éléments d'archéologie musulmane dans al-Andalus: caractères spécifiques de l'architecture militaire de la région valencienne. *Al-Qantara*, I: 339-363.

- BAZZANA, A. (1983). El món islàmic. *El llibre de la Safor*. Sueca: 249-256.
- BAZZANA, A. (1992). *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, 2 vol. Madrid, Casa de Velázquez.
- BAZZANA, A. (1996). Un hisn valenciano: Shun (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 455-475.
- BAZZANA, A. (1999): Un hisn valenciano: Shun (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón), II. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20: 317-344.
- BAZZANA, A. (2002). Morfología y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII): la Ribera y otros ejemplos, en *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer* (Furió, Antoni i Aparisi, Josep - ed.), Universitat de València. València: 19-50.
- BAZZANA, A.; CRÉSSIER, P. i GUICHARD, P. (1988). *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*. Madrid, Publications de la Casa de Velázquez. Série Archéologie XI.
- BRUGUERA, J. (ed.) (1991). *Llibre dels Fets del rei Jaume I*. Ed. Barcino. Barcelona.
- BURNS, R. (1990). *L'Islam sota els croats: supervivència colonial en el segle XIII al regne de València*, 2 vol. Edicions Tres i Quatre, València.
- CAMARENA, J. (1965). *Historia del distrito de Gandia*. Gandia.
- CASA d'OFICIS CASTELL DE BAIRÉN (1996). *Bairén i els castells de la Safor*.
- CHABÁS, R. (1887). Orígenes de Gandia. *El Archivo*, 1.
- FERRANDO i FRANCÉS, A. (1984). *Llibre del Repartiment*. València.
- GARCÍA, F. (1983). De la conquesta als Borja. *El llibre de la Safor*. Sueca: 257-267.
- GUICHARD, P. (2001). *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: los musulmanes de Valencia (siglos XI-XV)*. Madrid, Biblioteca Nueva. Valencia, Universitat.
- LAPARRA, S. (1992). *Los Borja y los moriscos*. Edicions Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana. València.
- LÓPEZ ELUM, P. (2002). *Los castillos valencianos en la Edad Media (materiales y técnicas constructivas)*, 2 vol. Biblioteca Valenciana. Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947). *La España del Cid*, 2 vol. de Espasa-Calpe. Madrid.
- TORRÓ, J. (1988-89). El problema del hábitat fortificado en el sur del reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304). *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7: 53-82.
- TORRÓ, J. (2001). Dominar las aljamas. Fortificaciones feudales en las montañas del reino de Valencia (siglos XIII-XIV), en *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500): Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*, Lisboa, Edições Colibri/Câmara Municipal de Palmela: 451-462.
- TORRÓ, J. (2006). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València, Publicacions de la Universitat de València.
- TORRÓ, J. i IVARS, J. (1990). La vivienda rural mudéjar y morisca en el sur del País Valenciano, en *La casa hispano-musulmana: aportaciones de la arqueología [Coloquio patrocinado por el Patronato de la Alhambra y Generalife, Casa de Velázquez, Museo de Mallorca]*. Granada: 73-81.
- TORRÓ, J. i SEGURA, J. M. (1991). Asentamientos cristianos fortificados (siglos XIII-XIV): una aproximación tipológica para el sur del País Valenciano. *Fortificaciones y castillos de Alicante* (comp. Rafael Azuar). I Jornadas de Castillos y Fortificaciones de Alicante. Alicante, Caja de Ahorros Provincial de Alicante: 147-181.